This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Վ. Մ. ՄՈԼՈՏՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им В. М. МОЛОТОВА

АКАД. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՌՆԻԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Акад. Я. А. Манандян

ГРЕЧЕСКАЯ НАДПИСЬ ГАРНИ И ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ ГАРНИЙСКОГО ЯЗЫЧЕСКОГО ХРАМА

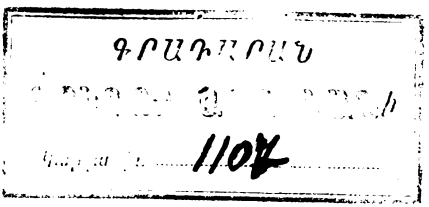
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1107

ՊԵՏՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1946

Digitized by Google

Digitized by Google

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՌՆԻԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ[1]

Ինչպես օրաթերթերի հաղվածներից արդեն հայտնի է, 1945 թվի հուլիս ամսվա կեսերին ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը և դյուղատնտես Ծուլակ Դավթյանը, Գառնիի գերեզմանատունը շրջելիս՝ տապանաքարերից մեկի վրա նկատել էին հունական տառերով ընդարձակ մի արձանագրություն։ Այդ քարը, ինչպես նրանք հարցուփորձ անելով պարզել էին՝ հատեմատուրաք ժոո ժամանակներում տեղափոխված է գերեզմանոց մերձակա ջրաղացից և գրվել է դյուղի ննջեցյալի գերեզմանի վրա։

Այս կարևոր դյուտից հետո՝ Գառնի մեկնած Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության հատուկ հանձնաժողովը ակնատես է եղել հետաքրքիր փաստերի։

«Տարիների ընթացքում,—հայտնում է այդ կոմիտեի նախագահի տեղակալ Վ. Հարությունյանը,[2]—Գառնիի բնակիչները ամրոցից գերեզմանատուն են տեղափոխել մեծ քանակությամբ բազալտե տաշված քարեր, որպես գերեզմանաքարեր։ Այդ քարերի մեծ մասը պատկանում են ամրոցի պարիսպին։ Կան մի քանի քանդակազարդ քարեր, որոնք պատկանում են տաճարին։ Այդպիսի քարեր կան նաև դյուղի մի շարք շենքերի պատերին»։

Նորագյուտ հունարեն արձանագրությունը, ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում են այդ հուշարձանը տեսնողները, փոխադրված է եղել ջրաղաց ամրոցի մի մասից և պատկանում է ներառում կատուցված շենքին։

---

[1] Զեկուցված է Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետհամալսարանի 25-ամյա հոբելյանական-գիտական սեսիայի ալենար նիստում, 1946 թվի սեպտեմբեր 22-ին։

[2] Տես «Սովետական Հայաստան», օգոստ. 31, 1945 թ., № 181։

Digitized by Google

Գտնված քարը ունի 1,3 մետր երկարություն, 0,8 մետր լայնություն և 0,6 մետր բարձրություն։ Արձանագրությունը փորագրված է սալաքարի ա կողմում և բաղկացած է ընդամենը ինը տողից։ Ամեն մի տողի երկարությունն է մոտ 1 մետր, իսկ տառերի բարձրությունն է—առաջին տողում՝ 0,05, իսկ վերջին տողում՝ 0,025 մետր։

Քարի աջակողմյան եզրերը, նաև վերևը ու ներքևի ա կողմի անկյունը, չարդված են։ Սակայն պահպանված մասերի օգնությամբ հնարավոր է ենթադրաբար լրացնել պակաս վանկերը։ Օդի և անձրևի ազդեցությամբ ջնջվել են և դժվարությամբ են կարդացվում նաև մի քանի տառեր հինգերորդ, վեցերորդ և ութերորդ տողերում։ Այս տառերը ևս դժվարացնում են արձանագրության ընթերցումը և նրանց վերականգնումը հնարավոր է նույնպես միմյան ենթադրորեն։

Պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանը «Սովետական Հայաստան»-ում տպած իր հոդվածում[1] ժամանակին նշել է, որ իբր թե հունարեն տառերի ձևերից կարելի է եզրակացնել, որ արձանագրությունը փորագրել են երկու տարբեր ձեռք։ Նրա կարծիքով՝ առաջին ձեռքը շատ քերի է իմացել հունարեն լեզուն, ուստի և երկրորդ ձեռքը հարկադրված է եղել նրա սխալներն ուղղել և իր կողմից ավելացրել է μετὰ τοῦ μαρτυρίου բառերը՝ շատ ավելի ուշ ժամանակվա տառերով։

Պրոֆ. Լիսիցյանի այս ենթադրությունը, ինձ թվում է, ճիշտ չէ։ Թեև արձանագրության մեջ հունարեն ε տառը փորագրված է երբեմն E և երբեմն ϵ, սակայն դժվար չէ համոզվել, որ այդ երկու տարբեր գրության ձևն էլ վերագրվելու են միևնույն փորագրչին, որովհետև նույն տողերի մեջ հանդիպում են թե E և թե ϵ գրությունները։ Իսկ արձանագրության վերջում τοῦ μαρτυρίου խոսքերը պարզապես շարունակությունն են արձանագրության և չեն կարող համարվել երկրորդ ձեռքի և ուշ ժամանակվա հավելված։

Արձանագրության ընագրի ընթերցման համար ես ունեի ձեռքիս տակ երեք լուսանկար՝ երկու մեծ և մեկ փոքր։

Համաձայն չլինելով պրոֆ. Լիսիցյանի «Սովետական Հայաստան» թերթում տպած հունարեն ընագրի ընթերցման և նրա

---

[1] «Գառնիի տաճարի հունարեն արձանագրությունը», 23 սեպտ. 1945 թ., № 201։

Digitized by Google

առաջարկած թարգմանության[1] արձանագրությունը ես կարգում եմ ու թարգմանում բոլորովին այլ կերպ։

1. ΗΛΙΟΣ [ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ]
   Էլիոս [Տիրիդատես Թագավոր]
2. ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΑΝΑ[ΣΣΩΝ]
   Մեծ Արմենիայի իշխելով
3. ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Α[Υ]ΚΤΙΣΕ ΝΑ[ΟΝ]
   որպես գերագույն տեր վերստին կառուցեց տաճարը
4. ΒΑΣΙΛΙΣ(Σ)Α ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣ[ΕΙ]
   արքայատոհմեր (հավատը) անհաղթելին քրոջ
5. Α[Υ]ΤΟΥ Ε]Ξ] ΑΝΤΗΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ]
   իր ի խնդրո թագուհուն
6. ΜΕ[ΓΑΛ]Ε(Ι)ΑΣ. ΥΠΟ Ε[Ξ]ΟΥΣΙΑ ΣΤΕ[Γ]ΑΝ[ΟΥ]
   մեծաշուք. հերքո հովանու շենքի
7. ΛΙΤΟΥΡΓΟΣ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩ Σ[ΕΜΝΩ](?)
   պղծողը մեծն սրբին (?)
8. ΜΕ[ΛΕ]Α ΜΑΤΗ[Τ]Ω ΚΑΙ ΕΥΧ[ΑΡΙΣΤΙΑΝ]
   երգեր թող խորհե և գոհություն
9. ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ.
   ավետարանման (հավատը)։

Առաջին տողի մեջ պարզ կարդացվում է միայն ΗΛΙΟΣ բառը, իսկ Տիրիդատես անունը, որից պահպանվել են տառերի հերքևի ծայրերը, վերականգնվում է ենթադրորեն։ ΗΛΙΟΣ բառը կարող է նշանակել արև, բայց կարող է նաև հանկացվել իբրև Էլիոս (Aelius) անձնական անուն, որ դրծածական էր հռոմեական ժամանակաշրջանում։

Հերքև մենք կտեսնենք, որ հունարեն այս արձանագրությունը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին, որին սովոր հասակում վախցրել էին հռոմայեցոց կողմը և որը անվել ու մեծացել էր նրանց մոտ։ Ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ իբր Aelius մականունը նա կարող էր ստացած լինել հռոմեական երկրում։ Ինչպես հայտնի է, նաև Հայաստանի բակուր թագավորը (մո-

[1] Պրոֆ. Լիսիցյանի թարգմանությունը հետևյալն է՝ «Արև Տիրիդատես, Մեծ Արմենիայի անաբժան պետ կառուցեց տուն (տաճար) Թագուհու համար՝ անպարտելի (հզոր)՝ հարազատ եղբոր կողմից՝ վեր մեծ թագավորական ազատականքից, աստվածների հովանու ներքո, աշխարհիկ (քաղաքակենցաղ), տոլիք ուզող մեծ քարայրին... և զվարճագրաս»։

Digitized by Google

տավ. 160—163), որը գահազուրկ էր արվել, հռոմ էր տարվել և այնտեղ իր եղբորը մահարձան էր կանգնեցրել՝ հռոմում հայտաբերված այդ տապանագրի վրա անվանված է «Ավրելիոս Բակուրոս Թագավոր Մեծ Հայաստանի»:[1]

Առաջին տողի վերջում «Տիրիդատես» անունից հետո նկատելի են մի այլ բառի տառի հետքերը, որը, նկատի առնելով տարածությունը մինչև տողավերջ, կարող էր լինել ΒΑΣΙΛΕΥΣ: Այդ ավելի քան հավանական է, որովհետև արձանագրության սկզբում պետք է դրված լիներ Տրդատի պաշտոնական տիտղոսը՝ «Էլիոս Տիրիդատես Թագավոր Մեծ Արմենիայի»: Հենց այս տիտղոսը, ինչպես ժամանցուկյ է արել Ռոստովցևը,[2] կրում են Բակուրը վերոհիշյալ արձանագրության մեջ ու նաև ինքը Տրդատ Մեծը Ագաթանգեղոսի պատմական երկում:[3]

Երկրորդ տողի վերջում պակաս տառերը կարելի է լրացնել տարբեր կերպով: Ես առաջարկում եմ կարդալ այդ տառերը ΑΝΑ[ΣΣΩΝ], այսինքն՝ «իշխելով»: Ուշագրավ է, որ Տրդատ Մեծի պաշտոնական տիտղոսից հետո կարևոր է համարվել հիշատակել, որ նա Գառնիի տաճարը վերստին կառուցել է, իշխելով երկրում «որպես գերագույն տեր» (δεσπότης): Ինձ թվում է, որ Տրդատ Մեծի սուվերեն իրավասության այս հիշատակումը կարող է մի ակնարկ լինել, որ Գառնիի շրջանը նրա ժամանակ չէ եղել արքունի երկրի մաս, այլ գտնվել է նրա վասսալներից որևէ մեկի իշխանության տակ: Գառնիի նկատմամբ, որը նշանավոր բերդ էր, ըստ երևույթին, նա տիրակալական հատուկ իրավունք է ունեցել, որը շեշտված է արձանագրության մեջ:

Երրորդ տողի մեջ երրորդ և չորրորդ բառերը պետք է կարդալ հն թե ΑΙΚΤΙΣΕ,[4] որ անիմաստ է, այլ ΑΥ ΚΤΙΣΕ «վերըստին կառուցեց»:[5] Ուշադրության արժանի է, որ „ΕΚΤΙΣΕ անորոշ անցյալը արձանագրության մեջ գործ է ածված առանց Ε հավելման, ինչպես որ այդ սովորական էր Հոմերոսի մոտ և բա-

---

[1] Տես Corpus Inscr. Graec. 6559=Dittenberger Or. 382.

[2] М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПБ. 1911. էջ 16.

[3] Տես Paul de Lagarde, Agathangelus, Göttingen, 1887, 14, 30 եև.

[4] Տես «Մովսեսական Հայաստան», 23 հեպտ. 1945 թ., № 201:

[5] Որ Տրդատ Մեծը, հավանորեն, վերանորոգողը պիտի լիներ Գառնիի տաճարի՝ այդ ուղիղ մտածեցել է Ալիշանը. տես «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 363:

Digitized by Google

նաստեղծական այլ երկերում։ Երրորդ տողի վերջում, ինչպես հիշատ արդեն է Լիսիցյանը,[1] պետք է լրացնել երկու պակաս տառերը՝ ΝΑ[ΟΝ] «տաճար»։

Չորրորդ և հինգերորդ տողերում ΒΑΣΙΔΙΣ(Σ)Α և ΒΑΣΙΛΕΙΑ բառերը, որ նշանակում են «թագուհի, իշխանուհի, արքայադուստր», ես թարգմանում եմ առաջին իմաստով՝ ΒΑΣΙΔΙΣ(Σ)Α «արքայադուստր» և ΒΑΣΙΛΕΙΑ «թագուհի»։ Ընդունելով, որ արձանագրությունը վերագրվելու է, ինչպես այդ հիշատ վկայում է Խորենացին, Տրդատ Մեծին՝ ես համոզված եմ համարում, որ վերջինս վերակառուցել էր ամրոցը իր հարճ-դստեր քրոջ համար Աշխեն թագուհու խնդիրքով։ Չորրորդ տողի վերջում պակաս են երկու տառ՝ ΚΑΣ[ΕΙ] «քրոջ»։ Նաև հինգերորդ տողի վերջին տառերը վերականգնվում են առանց դժվարության՝ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ]։

Պետք է ասել, որ Ստ. Լիսիցյանը իր վերոհիշյալ հոդվածում Ε[Ξ]ΑΝΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ] կարդում է Ε[Ξ]ΑΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ[ΑΣ] և թարգմանում է «վեր թագավորական ապարանքից»։ Այս թարգմանությանը, անտարակույս, սխալ է, որովհետև հանդիպում Ε[Ξ]ΑΝ բառ գոյություն չունի, իսկ ΒΑΣΙΛΕΙΑ նշանակում է ոչ թե «ապարանք», այլ «թագուհի, իշխանուհի, արքայադուստր» և կամ «թագավորություն, թագավորական իշխանություն»։[2]

Վեցերորդ տողը, որի մեջ կան ավերված և պակաս տառեր՝ պետք է կարդալ, իմ կարծիքով, այսպես՝

ΜΕ[ΓΑΛ]Ε(Ι)ΑΣ. ΥΠΟ Ε[Ξ]ΟΥΣΙΑ ΣΤΕ[Γ]ΑΝΟΥ.

Լիսիցյանի ընթերցումը՝ ΥΠΟ ΘΕΟΥΣΙ ΑΣΤΕΙΑΝ հիշատ չէ։ Ծորերորդ տողի վերջին բառը ևս ենթադրաբար լրացնում եմ և կարդում Σ[ΕΜΝΩ](?) «սրբին»։ Լիսիցյանի ընթերցումը Σ[ΙΗ] «քարայրին, անձավին» թեև հնարավոր է, բայց հավանական չէ։ Եթե հիշատ համարելու լինենք նրա ընթերցումը՝ պետք է ենթադրենք, որ Այրիվանքը գոյություն է ունեցել իբրև քրիստոնեական արքայալր դեռևս Տրդատ Մեծի ժամանակ։

Ութերորդ տողում առաջին երկու բառը խիստ ընդավված են

---

1 «Սովետական Հայաստան», № 201, 1945 թ.։

2 Գոյ կերպով սխալ է և անընդունելի նաև Լիսիցյանի թարգմանությունը արձանագրության 6—9 տողերի։ Ուստի ներքև առնում եմ միայն իմ լուսաբանությունը։

Digitized by Google

և դժվար են կարդացվում։ Այդ բառերը, ինչպես ես եմ ենթադրում, հնարավոր է թերևս կարդալ ΜΕ[ΛΕ]Α ΜΑΤΗ[ΤΩ], ենթադրելով երկրորդ բառը հրամայական եղանակի երրորդ դեմք ματεύω, μάτημι բայի, որ նշանակում է «վորոնեմ, խորհեմ, հետամտեմ»։

Ցոթերորդ, ութերորդ, իններորդ տողերում λίτουργος «սպասավոր, պաշտոնյա, աղոթող», εὐχαριστία «գոհություն, շնորհակալություն» և μαρτύριον «վկայություն, ավետումն, քարոզություն» բառերի գործածությունը, որ սովորական էին ուշ շրջանի քրիստոնեական-կրոնական երկերում՝ մի պարզ նշան է, որ արձանագրությունը գրված է ոչ թե Տրդատ Ա-ի, այլ Տրդատ Մեծի ժամանակ, ինչպես այդ ճիշտ ժամանակել է Խորենացին։ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ բառը, հավանորեն, նշանակում է այստեղ, ինչպես և Նոր Կտակարանում, «ավետումն, ավետարանություն, քարոզումն ավետարանի»։[1]

Արձանագրության հունարեն բնագրի բոլոր այս ճշտումներն ու լրացումները, որ հավանական են թվում, թեև տեղ-տեղ կարող են առարկելի համարվել, սակայն հնարավոր այդ առարկությունները չեն կարող ըստ իս փոխել արձանագրության ընդհանուր իմաստը, որն իմ նոր լուսաբանությամբ, ինչպես տեսնում ենք, ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«Էլիոս Տիբրիատես թագավորը Մեծ Հայաստանի, իշխելով որպես գերագույն տեր՝ վերստին կառուցեց տաճարը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար մեծաշուք թագուհու խնդիրքով։ Շենքի հովանու ներքո սպասավորող թող երգեր խորհեն մեծ արքին, նաև գոհություն ավետարանման համար»։

* * *

Ներածության արձանագրության մեր նոր լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, ճշտիվ համապատասխանում է Խորենացու ցուցմանը, որ Գառնիի հունարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ Մեծին։ Գատմահոր այդ կարևոր վկայությունը,

[1] Տես Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch von Dr. G. E. Benseler, Achte Auflage, Leipzig, 1886, էջ 518.

Digitized by Google

որ կարող է մանրամասն քննության, մեջ եմ բերում աշխատասիրաբար թարգմանությամբ և գրաքար։

Խորենացի, գիրք II, գլ. Ղ, էջ 241—242 (Տփղիս, 1913)՝

«Այս ժամանակ [Արխատակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո] Տրդատը վերջացնում է Գառնիի շինությունը, որը որձաքար ու տաշած քարերից էր, որոնք իրար էին կպցրած երկաթե գամերով և կապարով։ Նրա մեջ նա շինեց նաև տուն հովանոց՝ մահարձաններով, սքանչելի դրվագներով ու բարձրաքանդակներով՝ իր Աստղիկ քրոջ համար, և նրա վրա գրից իրեն հիշատակը հունարեն դրերով»։

[«Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուածն ամրոցին Գառնւոյ զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթեգամ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, ժահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Աստղովիդխտոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»]։

Խորենացու այս վկայություններից, որոնց մեջ կարևոր ու ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդված Գառնիի ամրոցի և նրա մեջ գտնվող շենքի մասին՝ դժվար չէ կռահել, որ պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Գառնիում և տեսել է ու կարդացել հունարեն արձանագրությունը։ Նա միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որը պարզապես այժմյան նուվագյուտ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամանակին։ Նա նմանապես ուղիղ է ժամանակագրել, որ վերջինս Գառնիի ամրոցը կառուցել էր իր քրոջ համար, որին ինքը, հավանական ենթադրությունն անելով՝ նույնացրել է Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված Աստղովիդխտի հետ։ Սակայն, ինչպես այժմ արձանագրության մեր ընթերցումից երևում է, Խորենացու ուշադրությունից վրիպել է, որ Գառնիի ամրոցը և նրա մեջ գտնվող տաճարը կառուցված են եղել Տրդատ Մեծից առաջ և որ վերջինս, ինչպես ասված է արձանագրության մեջ՝ այդ շինությունները միայն վերանորոգել էր։

Խորենացու հատվածի մեջ ուշագրավ է նրա վկայությունը «տուն հովանոց»-ի «մահարձան»-ների մասին, որ էմինը թարգմանել է „КОЛОННЫ“ (1893 թ., էջ 138), Խորեն Ստեփանյանն՝ «սյուներ» (էջ 224) և Մալխասյանը՝ «արձաններ» (էջ 163)։ Իրապես, Խորենացու վկայությունը, ըստ երևույթին, վերաբերում է ոչ թե Գառնիի տաճարի սյուներին, այլ երիտասարդնե-

Digitized by Google

րի բաբախյանդակ պատկերներին, որ գտնվում էին տաճարի մուտքի ճաստիճանների երկու կողմում։ Այս «մահարձան»-ները, ինչպես և տաճարի մյուս զարդերը, Խորենացին տեսած է եղել, ամենայն հավանականությամբ, ինքը իր աչքերով։

Տարբեր կարծիքներ են հայտնված նաև Խորենացու հատվածում հիշատակված «տուն հովանոց»-ի նշանակության մասին։ Լմինը «տուն հովանոց» թարգմանել է „вилла“ (էջ 138), Խորեն Ստեփանյանն՝ «ամառնային տուն, հովանոց» (էջ 224), իսկ Մալխասյանը՝ անորոշ կերպով «հովանոց» (էջ 163)։ Բոլորովին այլ մեկնություն է տալիս «հովանոց» բառին Թ. Թորամանյանը։

«Հովանոց բառը, մեր կարծիքով, համանիշ պետք է լինի,— ասում է Թորամանյանը,—խորանին՝ գործածության նպատակի տեսակետով, միայն ձևով տարբեր էր։ Ամենայն հավանականությամբ, խորանները բոլորակ կամ բազմանկյունի էին, իսկ հովանոցները՝ քառակուսի։ Գագիկ Արծրունիի շինել տված խորանները, ըստ Թովմայի, անկյունավոր էին, իսկ Խորենացու՝ Տրդատին վերագրված հովանոցը Դաճանի մեջ՝ քառակուսի է։ Հովանոցները, ըստ երևույթին, միշտ քարաշեն եղած են. միայն տեսնենք մասին վկայություն չեմ տեսած ոչ մի տեղ, բայց կարող էր նաև փայտաշեն էլ շինվել, նայելով իր հատկությանն։ Ինձ կթվի, թե հովանոցները եթե ընդհանրապես տպարանքի մոտը կամ հեռուն անջատ կշինվեին, այնուամենայնիվ, երբեմն անորոշ ակնարկներ կան, որ կարծել կուտան, թե տպարանքը շենքերու որևէ մասերու վրա ալ հովանոցներ շինված են»։[1]

Թորամանյանի լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, տարբեր է Լմինի, Ստեփանեի և Մալխասյանի վերոհիշյալ թարգմանություններից։ Թորամանյանը «տուն հովանոց» համարում է տպարանքի մաս, այսինքն՝ «քառանկյունի քարաշեն խորան», իսկ թարգմանիչները՝ «հովոցային տուն» կամ «ամառանոց»։ Ճիշտ է, ըստ երևույթին, թարգմանիչների տված լուսաբանությունը։ Ինչպես հայտնի է, Խորենացու մոտ «ամառանոցի» իմաստով դրած է ածված «հովանոց» բառը նաև նրա Պատմության մի այլ հատվածում։ Խոսելով այն մասին, թե ինչպես Վա-

[1] Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 357։

Digitized by Google

զարշակ թագավորը բարեկարգում էր Հայաստանը՝ ,Խորենացին հաղորդում է, որ

«[Վաղարշակը] գեղեցիկ կերպով կարգավորեց իր երկիրը և թե լեռնային և թե ջերմային տեղերը հավասար կերպով զարձրեց իր թագավորության վայելչության համար բարեխառն ու նման գեղեցկության վայրեր. նա պատրաստեց ամառնային ժամանակի հոսար հովանոցներ, երբ շրջելու լիներ հյուսիսի կողմերը»։

[«Գեղեցիկ լինն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ ,թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսեայս երթիցէ»]։[1]

Պարզ է, ուրեմն, որ Խորենացին Գառնիի ամրոցը համարել է ամառանոց, որ Տրդատ Դ-ը կառուցել էր իր քրոջ Խոսրովիդուխտի համար։

Գտնվելով Խորենացու վկայության աղբյուրների ասկ՝ Թորամանյանը նույնպես կարծում է, որ իրը թե հաստատ տվյալներ կան, որ Գառնիի ամրոցի մեջ գտնվող շենքը «բնավ կուռապաշտական տաճար չէ, այլ սրբազյական ընդունելության դահլիճ է և կամ, ինչպես Խորենացին է ասում, հովանոց է»։[2]

Նորագյուտ հունարեն արձանագրության ընթերցումը այժմ, ինչպես տեսնում ենք, մեզ ցույց է տալիս, որ այդ հուշարձանը կառուցված է եղել Տրդատ Մեծից շատ և շատ առաջ և չէ կարող համարվել Խոսրովիդուխտի «հովանոց», ինչպես այդ ենթադրել է Խորենացին։ Ճիշտ պետք է համարել, ըստ երևույթին, այն գիտնականների և ճարտարապետների կարծիքը, որոնք նույն այդ շենքը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան։[3]

* * *

Նորագյուտ արձանագրության մեջ հիշատակված են, հաժանչյ իմ առաջարկած նոր ընթերցման, Տրդատ Մեծի քույրը և նրա կինը, որն անվանված է «մեծաշուք թագուհի»։ Դժվար չէ ըստ այսմ հավոզվել, որ սրանցից առաջինը Ագաթանգեղոսի

[1] Տես Խորենացի, II, գլ. 2, էջ 108 (Տփղիս, 1913)։

[2] Տես «Նյութեր», էջ 282։

[3] Տես J. Morier, A second journey hrough Persia, Armenia and Asia Minor, London, 1818, էջ 339։ Համեմատ նաև Н. Я. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 15։

Digitized by Google

մոտ հիշատակված «մեծ օրիորդ Խոսրովիդուխտն» է, որը Հայաստանում ականավոր դեր էր կատարել քրիստոնեության տարածման ընթացքում, իսկ երկրորդը՝ թագավորի կին Աշխեն տիկինն է։

Տրդատ Մեծի քրոջ և կնոջ հիշատակությունը արձանագրության մեջ կարևոր մի մանրամասնություն է, անշուշտ, որը ցույց է տալիս, որ Խոսրովիդուխտի և Աշխենի մասին Ագաթանգեղոսի ու Խորենացու վկայությունները, ըստ էության, պատմական են և ոչ վիպական։

Այս խնդրի վրա անհրաժեշտ է մի փոքր կանգ առնել, որովհետև վերջերս Մ. Աբեղյանը իր «Հայոց հին գրականության պատմության» առաջին հատորում խիստ նվաստացրել է Ագաթանգեղոսի պատմական արժեքը և աշխատել է ցույց տալ, որ Մեծն Խոսրով անունով հայ թագավոր երբորդ դարում գոյություն չէ ունեցել և որ հայկական աղբյուրներում հիշատակված Խոսրով Մեծը վիպական ստեղծական անձ է։[1] Նրա նոր այս կարծիքը, որ ժանրամասն պատճառաբանված է վերոհիշյալ աշխատության չորրորդ հավելվածում՝ իմ կարծիքով, սխալ է և անընդունելի։ Հայ և օտար աղբյուրների ուշադիր քննությամբ պարզվում է, ընդհակառակը, որ երրորդ դարում Խոսրով. թագավորի գոյությունը քնում մեջտեղից չէ վերանում։

Այդ դարում Հայաստանում գոյություն են ունեցել Խոսրով անունով նույնիսկ երկու թագավոր՝ Վաղարշի որդի Խոսրով Ա-ը և Տրդատ Մեծի հայրը՝ Խոսրով Բ-ը։ Աբեղյանի մատնանշած պատմական ու բանասիրական երկերում խառնաշփոթումները առաջ են եկել մասամբ այն պատճառով, որ սխալ էր հասկացվել Կասսիուս Դիոնի վկայությունը Սանատրուկի որդի Վաղարշի մասին։

Հայտնի է այժմ, որ վերջինս թագավորել էր Հայաստանում ոչ թե 196—215 կամ 194—216 թվերին, ինչպես սովորաբար ենթադրվել է, այլ շուրջ 117—140 թվերին։ Այդ սխալն է եղել, անշուշտ, հիմնական պատճառը, որ հայ բանասերներն ու պատմագետները, ինչպես և ինքը Աբեղյանը, չեն կարողացել որոշել, որ Անտոնինուս Կարակալլա կայսեր ժամանակ (212—217) Հայաստանում թագավորում էր, ինչպես միանգամայն ճիշտ վկայում է Խորենացին, հիմնվելով Եղեսացի Բարդածանի (154—

[1] Տե՛ս «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 166 և 591—603։

Digitized by Google

222) պատմական երկի վրա՝ Վաղարշի որդին՝ Խոսրովը, որը Տրդատ Բ-ի հայր Խոսրով Ա-ն է։

Սակայն Սեբեոսի և Խորենացու պատմական երկերում այս Խոսրով Ա-ը, ըստ երևույթին, Ագաթանգեղոսի Պատմութեան ժամանակագրական սխալների ազդեցութեամբ, թյուրիմացաբար նույնացվել է Տրդատ Գ-ի հոր՝ Խոսրով Բ-ի հետ, որը թագավորում էր Հայաստանում, ինչպես այժմ պարզվում է, երրորդ դարի երկրորդ կիսում։ Այդ ակնհայտ սխալի պատճառով է, որ Սեբեոսը և Խորենացին երրորդ դարում ենթադրում են միայն երկու հայ թագավոր՝ Խոսրով Մեծ և Տրդատ Մեծ,[1] մինչդեռ այդ դարում, ինչպես այժմ պարզվում է, Հայաստանում իշխել են հինգ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Խոսրով Ա., Տրդատ Բ., Արտավազդ, Խոսրով Բ. և Տրդատ Գ.։

Աբեղյանի կարծիքը, որ Հայաստանում Խոսրով Կոտակից առաջ ուրիշ Խոսրով թագավոր գոյություն չէ ունեցել, ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին անհիմն է։

Կարող ենք, ուրեմն, վստահությամբ եզրակացնել, որ հունարեն արձանագրության մեջ հիշատակված Տրդատ Գ-ի քույրը, որը Խոսրով Բ-ի դուստրն էր, անվանվել է, իրոք, ինչպես վկայում են Ագաթանգեղոսը և Խորենացին, «Խոսրովիդուխտ», այսինքն «դուստր Խոսրովի»։

* * *

Անհրաժեշտ է մեզ այժմ նաև որոշել, թե Տրդատ Մեծի թագավորության որ շրջանում և մոտավորապես որ թվականներին գրված է արձանագրությունը։ Այս խնդիրը լուսաբանելիս՝ հենակետ ծառայում այն, որ արձանագրությունը գրված է եղել, ինչպես վերև տեսանք, Տրդատ Մեծի քրիստոնեության ընդունելուց հետո։ Ուրեմն՝ պետք է պարզել, թե որ թվին Տրդատ Գ-ը և հայերը ընդունել էին քրիստոնեությունն։

Այս խնդիրը, դժբախտաբար, վերջնականապես դեռ որոշված չէ։

Դեռևս Զամչյանի ժամանակներից սկսած այդ ժամին գերիշխող կարծիքն այն է եղել, որ հայերի քրիստոնեության դարձը տեղի էր ունեցել 301—304 թվերին։ Բայց կան նաև զանա-

[1] Տես Խորենացի, աշխ. Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940. Մինխորենիկ աղյուսակ, էջ 361—365։

Digitized by Google

դան այլ ենթադրություններ։ Տուրնեբիզը, որը մանրամասն քննել է այս խնդիրը իր „Histoire politique et religieuse de l'Arménie" գրքի հատուկ հավելվածում[1] մեջ է բերում հայերի դարձի մասին ականավոր եվրոպացի և հայ պիտակավորների նաև այլ կարծիքները։ Ըստ այդ ենթադրությունների քրիստոնեությունն ընդունվել էր Հայաստանում որպես պետական կրոն կամ 276 թվին կամ 285—295 ու կամ 305—311 թվերի մեջև։

Վերջերս լույս տեսավ նույն խնդրի մասին «Էջմիածին» ամսագրում Ստ. Մալխասյանի հոդվածը[2] վերջինս, հիմք ընդունելով Խորենացու Պատմության ժամանակագրական ցուցումները, որ նա համարում է հայերի դարձի թվականի ճշտման միակ ապահով աղբյուրը՝ քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում որոշել է 279 թվին։

Վերոհիշյալ բոլոր կարծիքները, գլխավորապես, հիմնված են Ագաթանգեղոսի, Խորենացու և պատմական այլ հայ աղբյուրների խառնաշփոթ տեղեկությունների վրա, որ վերաբերում են երրորդ դարի պատմական անցքերին։ Բացի այդ, պատմագետների ու բանասերների մեծագույն մասը սխալ են համարել Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի վկայությունը Մաքսիմինոս Դայայի արշավանքի մասին քրիստոնյա հայերի դեմ։ Ներկայ կարծում են, որ Մաքսիմինոս կեսարը 311/312 թվին պատերազմել էր քրիստոնեության ընդունած Մեծ Հայաստանի դեմ և կամեցել էր վերահաստատել այստեղ հեթանոսությունը։ Սակայն, իրապես, ինչպես հայտնի է այժմ,[3] նա պատերազմ էր մղել ոչ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ Հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկիրներից մեկի դեմ, որ Դիոկղետիանոսի գրավավոր Գալերիոսի 297 թվի հաղթությունից հետո միացվել էին կայսրությանն։

Միանգամայն պարզ է, հետևաբար, որ Եվսեբիոսի վկայությունն այս պատերազմի մասին չէ կարող կռվան ծառայել Տրդատ Մեծի ու նրա երկրի քրիստոնեության գարձի թվականը որոշելու համար։

---

[1] Տես Appendice I, „Étude sur la conversion de l'Arménie au christianisme", էջ 401—552։

[2] Ստ. Մալխասյան, «Ե՞րբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 23—26։

[3] Տես Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 443, նաև ուրիշ։

Digitized by Google

Իմ «Համառոտ տեսություն Հին Հայաստանի պատմության» ուսանքեն աշխատության մեջ[1] ես մատնանշել էի, որ Տրդատ Մեծի ժամանակ Մեծ Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր Հռոմեական կայսրությանը, ուստի շնորհիվ հենց այդ կապի քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր պետական կրոն՝ հաստատվել էր իբրև պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում։[2] Ագաթանգեղոսի Պատմության վկայություններն ուշադիր քննությունը պարզ ցույց է տալիս, որ հալածանքները քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանում արձագանք էին հալածանքների, որ տեղի էին ունեցել Հռոմեական կայսրության մեջ[3] Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305)՝ նրա իշխանության վերջին տարիներում։ Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ համաձայն Միլանի հրովարտակի քրիստոնեությունը ճանաչվել էր Հռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն։

Ըստ այս դիտողությունների կարող է թերևս ճիշտ լինել Խորենացու Պատմության մեջ պահպանված ավանդությունը,[4] որ Գրիգոր Լուսավորիչը քահանայապետ էր կարգվել և սուրբ Թադեոս առաքյալի աթոռն էր նստել Տրդատի թագավորության (298—330) տասնևյոթերորդ տարում, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ Միլանի հրովարտակից անմիջապես հետո [298+17] 314/315 թվին։ Նույն այս ավանդությունը պահպանվել է նաև «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» գրվածքում, որի մեջ Լուսավորչի քահանայապետ կարգվելը ցույց է տրված Տրդատ Մեծի թագավորության ոչ թե տասնևյոթերորդ, այլ տասնութերորդ տարում, այսինքն՝ [298+18] 315/316 թվին։[5]

Մենք տեսանք վերև, որ Գառնիի հունարեն արձանագրությունը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին և գրված պիտի լինի նրա

---

[1] Տես „Краткий обзор истории древней Армении", Москва, 1943, էջ 20։ Համեմատ նաև իմ աշխատությունը՝ „Месроп Маштоц", Ереван, 1941, էջ 5, ծան. 1։

[2] Առանձնապես հետաքրքիր է, որ Ագաթանգեղոսի մոտ Մեծ Հայաստանն անվանված է «տաճատիկաց կայսերաց». տես պլ. ԺԲ, 127, էջ 73 (1913)։

[3] Տես Ագաթանգեղոս, Գ, 38, էջ 35. ԺԲ, 129, էջ 75. ԺԴ, 154, էջ 87 և ԺԵ, 161, էջ 90։

[4] Գիրք II, Գլ. ՂԱ, էջ 242։

[5] Տես Սոփերք հայկականք, Զ, Վենետիկ, 1853, էջ 9։

Digitized by Google

թագավորության այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում հաստատվել էր արդեն քրիստոնեությունը և ինքը Տրդատն ընդունել էր նոր կրոնը։ Արդ՝ Տրդատ Մեծի և հայերի քրիստոնեության դարձը դնելով 313 թվից հետո՝ արձանագրության ժամանակը կարելի է ենթադրել 315—330 թվերի միջոցում։ Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին նույնպես վկայում է (II, 90), որ Տրդատ Մեծի «հելլենացի գրով» արձանագրությունը գրված է եղել մոտավորապես այն ժամանակներում, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Արիստակես որդին վերադարձել էր Նիկիայի ժողովից։

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Գառնիի հունարեն արձանագրության ժամանակը որոշվում է ըստ վերոհիշյալ մեր դիտողությունների 314/315 թվից հետո և Տրդատ Մեծի մահից՝ մոտավորապես 330 թվից առաջ։

* * *

Գառնիի արձանագրության մեր նոր ընթերցումը, ինչպես և Արժավիրի հունարեն արձանագրությունների մեր նոր լուսաբանությունը, ինձ թվում է, կարող են ելակետ ծառայել ուշադիր նոր քննության, թե երբ են կառուցվել Գառնիի ամրոցը և նրա մեջ գտնվող հեթանոսական տաճարը։

Այս խնդրի վրա, որ բացառիկ մեծ կարևորություն ունի հայկական արվեստի ու ճարտարապետության պատմության համար՝ անհրաժեշտ է մանրամասն կանգ առնել, որովհետև այդ մասին մինչ այժմ եղած ենթադրությունները, ինչպես կտեսնենք, վիճելի են ու անբավարար։

Ինչպես հայտնի է, դեռևս տասնվեցերորդ դարի առաջին կիսում Հայաստան այցելած եվրոպական ճանապարհորդները՝ Ջեյմս Մորիերը,[1] Կեր-Պորտըրը[2] և Դյուբուան[3] նկարագրել են Գառնիի ամրոցի ավերակները և իրենց հիացմունքն են հայտ-

[1] J. Morier, A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople (1810—1816), London, 1818.

[2] Ker Porter R., Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. (1817—1820), 2 vol., London, 1821—1822 (Գառնիի մասին տե՛ս երկրորդ հատորը)։

[3] Dubois de Montpéreux F., Voyage autour du Caucase (1833—1834). Paris, 1839—43, vol. 6 (Գառնիի նկարագրությունը գտնվում է երրորդ հատորում)։

Digitized by Google

նել նրանց քանդակազարդ սքանչելի բեկորների առթիվ. Այս ճանապարհորդների նկարագրություններից երևում է, որ բացի հեթանոսական տաճարից Գառնիի ամրոցի մեջ եղել են նաև արքունի պալատը ու գուցե և այլ շենքեր։[1]

Ճանապարհորդները միանգամայն ճիշտ էին որոշել, որ Գառնիի այսնաշարքով շրջապատված շենքը հեթանոսական տաճար է։ Թորամանյանի կարծիքը, որ այդ շենքը «արքայական ընդունելության դահլիճ է... կամ հովանոց», ինչպես վերև ասացինք, հավանական չէ։ Առանձնապես հետաքրքիր է տաճարի վերականգնման Դյուբուայի փորձը, որը ժամանակին էր, որ հիմնվելով եղած բեկորների վրա՝ հնարավոր է տաճարը վերակառուցել առանց անտեսելու նրա որևէ կարևոր մասը (III, էջ 387)։ Եվ, իրավի, նա հենց ինքը կարողացել էր ժամանակին ուրվագծել տաճարի իր վերակազմած արտաքին ճակատը։[2]

Նոր ժամանակներում Գառնիի ամրոցի, հատկապես, նրա մեջ գտնվող հեթանոսական տաճարի ավերակների վայրում լուրջ գիտական աշխատանք են կատարել ակադ. Մառը մասնակցությամբ ակադ. Ց. Ի. Սմիրնովի և ճարտարապետ-արվեստագետ Կ. Կ. Ռոմանովի։ 1910—1911 թվերին նրանք այստեղ կատարել են պեղումներ, բաց են արել կիսով չափ հողի տակ թաղված տաճարը և կատարել են հուշարձանների բեկորների հաշվառում ու գրանցում։ Մառը և Սմիրնովը ևս, ինչպես և Մորիերն ու Դյուբուան, այդ շենքը համարել են անտիկ հեթանոսական տաճար և ենթադրել են, որ նա հռոմեական շինություն է և կառուցված է մեր թվականության 2-րդ կամ 3-րդ դարում, այսինքն՝ հայ Արշակունիների իշխանության ժամանակ։[3]

Ավելի մոտ ժամանակներում Թորամանյանը, որը տրամաբանորեն էր համարելու Գառնիի տաճարը «արքայական ընդունելության դահլիճ... կամ հովանոց», սրա շինության ու շինողի մասին հայտնել է հակասական կարծիքներ։ Իր հնագույն աշխատություններում նա հակված էր, համաձայն Յորենացու վկա-

---

[1] Գառնիի ամրոցի մեջ գտնվող արքունի պալատական շենքերը հիշատակում է նաև Ն. Բունիաթյանը. տես «Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում», Երևան, 1933, էջ 3, 4, 12։

[2] Տես Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 364։

[3] Տես Н. Я. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 15. նաև Ани, Ленинград—Москва, 1934, էջ 49։

Digitized by Google

յուքյան, այս շենքը վերագրելու Տրդատ Մեծին,[1] սակայն իր ավելի ուշ շրջանի գրվածքներում նա հավանական էր համարում, որ Գառնիի թե ամրոցը և թե հովանոցը շինել էր Տրդատ Ա-ը Հռոմից բերած ճարտարապետներով։[2]

Ինչպես հայտնի է, վերջին այս կարծիքը աշխատել էր հիմնավորել ու ապացուցել նաև Ն. Բունիաթյանը հուշարձանի հնագիտական-ճարտարապետական ուսումնասիրությամբ։

«Հուշարձանի էլ ավելի ուշադիր քննումը,—ասում է Բունիաթյանը,—մեզ բերում է այն եզրակացության, որ տաճարի ընդհանուր կառուցվածքը և մանրամասնությունների մշակումը բավականաչափ ճիշտ կերպով որոշում են հուշարձանի ժամանակը ոչ ուշ քան առաջին դարը մեր թվ.»։[3]

Բունիաթյանի կարծիքով, Գառնիի կառուցվածքների շինողը ոչ թե Տրդատ Մեծն էր, այլ Տրդատ Ա-ը, որը Հռոմից իր հետ բերել էր քարգործ վարպետներ։[4]

Նույն այս ենթադրությունը վերջին ժամանակները տիրող է հանդիսանում նաև Գառնիի նորագյուտ հունարեն արձանագրության առթիվ գրված հոդվածներում, որ լույս են տեսել Հայաստանի պարբերական մամուլում։

Արդ՝ ճիշտ է արդյոք հնագետների և ճարտարապետների ընդհանուր այդ համոզումը, որ Գառնիի կառուցվածքները Արշակունյաց շրջանի և, հավանորեն, մեր թվականության առաջին դարի գործ են և շինված են հռոմեական ճարտարապետական արվեստի ոճով ու Հռոմից բերված վարպետների ձեռքով։

Իմ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ» զեկուցման վերջում ես նոր ենթադրություն էի արել, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարի շինությունը վերագրվելու է ոչ թե Արշակունյաց շրջանին, այլ Արտաշեսյան կամ Երվանդյան։ Նույն զեկուցման մեջ ես մատնանշել էի, որ այս կարևոր խնդիրը պետք է լուծեն մանավանդ արվեստագետները հուշարձանի հնագիտական-ճարտարապետական մանրամասնությունների քննությամբ։

---

[1] Տես «Ընտրյալք հայկական ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1942, էջ 167, 174։

[2] Տես նույնը, էջ 85 և 282։

[3] Տես «Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնի ամրոցում», էջ 5։

[4] Նույնը, էջ 4—6։

Digitized by Google

Սակայն ավելի մոտ ծանոթանալով այս խնդրին՝ ես համոզվեցի, որ Գառնիի ամրոցի ու տաճարի շինության ժամանակաշրջանի լուսաբանության համար անհրաժեշտ է, ամենից առաջ, լավ տեղյակ լինել հայ ժողովրդի պատմությանը և, գլխավորապես, քննական-պատմական այն նոր ուսումնասիրություններին, որ լույս են տեսել վերջին տասնամյակներում։

Մենք կտեսնենք ներքև, որ վերաքննության ենթարկելով Գառնիի հուշարձանների վերաբերող հնագիտական-ճարտարապետական ուսումնասիրությունները պատմական տեսանկյունով՝ ոչ միայն պարզվում է այդ հուշարձանների շինության ժամանակը, այլ նաև պարզ որոշվում է Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի այն փառահեղ հին ժամանակաշրջանը, որն անտեսվել է թե հին և թե նոր հնագիտական ու պատմական-ճարտարապետական աշխատություններում։

* * *

Ինստ տարօրինակ է, որ հնագետները, որոնք Գառնիի ամրոցը և տաճարը կառուցված են համարում հայ Արշակունիների ժամանակ՝ աչքաթող են արել, որ այդ ամրոցը գոյություն է ունեցել, ինչպես պարզ ու որոշ վկայում է Տակիտոսը, Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց առաջ։ Դեռևս մեր թվականության 51 թվին, երբ վրաց Փարսմանի թագավորի որդին՝ Հրաղամիզդը, կռիվ էր սկսել Հայաստանի թագավոր Միհրդատ Վրացու դեմ՝ վերջինս, պատմում է Տակիտոսը,[1] հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված՝ փախել ու պատսպարվել էր Գառնի ամրոցում (in castellum Gorneas)։

Տակիտոսի վկայություններից դժվար չէ հետևցնել, որ Գառնին արդեն այդ ժամանակ անմատույց բերդ էր՝ շրջապատված անառիկ պարիսպով։ Դժվար չէ նաև կռահել, որ նույն այդ ժամանակ, առաջին դարի առաջին կիսում (մեր թվ.), գոյություն ևն ունեցել, բացի Գառնիի ամրոցի պարիսպներից, նաև նրա մեջ գտնվող պալատական շինքերը և հեթանոսական տաճարը։ Այս պարզ եզրակացությունից, որ ինչպես ամրոցի պարիսպները, նույնպես և արքունի պալատն ու տաճարը, մինչև այդ շինարարական տեխնիկայի ու ժամանակի կառուցվածքներ են և

[1] Tacitus, Ann., XII, 45.

Digitized by Google

ինված են մեծազանգված սրբատաշ որձաքարերով՝ կապված միմյանց հետ երկաթե կապերով։[1]

Շատ պարզ է, իհարկե, որ Գառնիի մոնումենտալ հուշարձանների կառուցումը միանգամայն անհավանական կլիներ հնթադրել օտարազգի թագավորների անկայուն իշխանության ժամանակ Հայաստանում (առաջին դարի առաջին կիսում մեր թվ. հետո) և կամ Արտաշեսյաններին թագավորության խռովահույզ և երերուն շրջանում (առաջին դարի երկրորդ կիսում մեր թվ. ա.)։ Իսկ եթե այդ այդպես է, ուրեմն, ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Գառնիի վերոհիշյալ կառուցվածքները ոչ մի կապ չունեն հռոմեական ճարտարապետության և հռոմեական արվեստի հետ։ Ընդհակառակը, հավանորեն, Հայաստան մուտք գործած հելլենիստական կուլտուրայի մի հետագրություն են և վերագրվելու են կամ առաջին Արտաշեսյանների և կամ Երվանդյանների թագավորության ժամանակաշրջանին։

Պետք է ասել, որ Բունիաթյանը, համարելով Գառնիի տաճարը հռոմեական տիպի տաճար՝ աշխատել է իր այս պնդումը հիմնավորել շենքի հնագիտական-ճարտարապետական քննությամբ։ Սակայն, իրապես, ինչպես դժվար չէ տեսնել, նրա քննությունը հաստատում է, ընդհակառակը, որ հուշարձանը կառուցված է ոչ թե հռոմեական, այլ հելլենիստական ոճով։

Ուշագրավ են այդ տեսակետից նրա հետևյալ դիտողությունները.

1. Հունական տաճարները, ասում է Բունիաթյանը, «կանգնած էին բոլորովին առանձնացած և տեսանելի էին բոլոր կողմերից. մինչդեռ հռոմեական տաճարները նայվում էին, գլխավորապես, ֆորումի կամ հրապարակի կողմից, ուր նրանք դուրս էին գալիս իրենց արտաքին ճակատով։ Այս տեսակետից մեր հուշարձանը մոտենում է հունական ձեվերին։[2]

2. «Տաճարն [Գառնիի] իր պլանի բնույթով կարելի է վերագրել հունական այսպես կոչված «հեկտիստիլյան (հարյուրոճյան) պերիպտեր»-ների տիպին, այսինքն տաճար, որ բոլոր կողմերից շրջապատված է սյունաշարքով և ունի

[1] Համեմատ Թորամանյան, Նյութեր, էջ 136, 145 և 282։

[2] Տես Բունիաթյան, Հեթանոսական տաճար..., էջ 7։

Digitized by Google

պրոֆիք 6-ական այուներով՝ ծայրի (տորցերի) փաստաղթ-
րից յուրաքանչյուրում»:[1]

. . . . . .

«Հռոմայեցոց մոտ ամբողջ շենքը շրջապատող կլոննադի և
անընդհատ աստիճանավոր ստիլոբատի բացակայությունը
որոշ չափով զրկում է տաճարները այն ամբողջությունից,
որ մենք տեսնում ենք հունական տաճարներում»:[2]

3. «Տաճարի օրդերը հոսիական է: Հռոմայեցոց տաճարնե-
րում այդ օրդերը զործադրվում էր հազվադյուտ դեպքե-
րում»:[3]

4. «Մարիսին աչքի է ընկնում գեղեցիկ և ճաշակավոր պրո-
ֆիլով (պատկ. 23, 29, 86), թեկուզ և նա չի պարունակում
շատ մանր մասեր, որոնք խորթ են հասարակ օրդերներին:
Նրան կարելի է նմանեցնել այսպես կոչված «Ատտիկյան
բազաններին»:[4]

5. «Առաստաղի այսպիսի նուրբ զարդարումը հիշեցնում է
հունական ծածկերը»:[5]

Գտնելի տաճարի ճարտարապետական ոճի այս առանձնա-
հատկությունները, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չեն կարող ապա-
ցույց ծառայել, որ այդ հուշարձանը իրր թե պատկանում է հռո-
մեական արվեստի վաղագույն շրջանին:

Պետք է ասել, որ հուշարձանի ճարտարապետական ոճի
նկատմամբ Բունիաթյանին համաձայն է նաև Թորամանյանը.
Մակայն նրա դիտողությունները ևս հուշարձանի հռոմեական ոճի
մասին չեն կարող հաստատիչ համարվել:

Ենթադրելով որ

«Հռոմի մեջ դատախարակություն ստացող Տրդատը միայն
կարող էր այս ճաշակը ունենալ և անոր ոճը ընդհանրաց-
նելու ձգտիլ Հայաստանի մեջ»,[6]

Թորամանյանը միաժամանակ ինքը շատ ճիշտ մատնացույց է
արել, որ Տրդատի կառուցած շենքի քանդակները միանգամայն
տարբեր են հռոմեական արվեստին:

---

[1] Նույնը, էջ 7:
[2] Նույնը, էջ 7:
[3] Նույնը, էջ 8:
[4] Նույնը, էջ 9:
[5] Նույնը, էջ 13:
[6] Տես «Նյութեր», էջ 174:

Digitized by Google

«Երբ քանդակներու մասերը առանձին քննենք,— ասում է նա,— մեծ մասամբ հռոմեական արվեստին օտար կգտնենք. և ինչ մասեր որ Հռոմի արվեստին կպատկանին, անոնք ալ թէ համաչափութիւններով և թէ քանդակագործական ոճով դարձեալ տեղական ոճին ենթարկված բոնի նմանութիւններ են»:[1]

Մեր այս թուացեալ դիտողութիւններից անպամ հրևում է, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարի ճարտարապետական ոճի խնդիրը կարոտ է նոր ու ավելի ուշիմ քննութեան: Այդ տաճարի տիպը և ճարտարապետական ձևերը, ինչպես ասացինք, հռոմեական չեն և համարվելու են հելլենիստական:

* * *

Գառնիի կատուցվածքների շինութեան ժամանակի խնդիրը վերաքննելիս՝ հնագետներն ու ճարտարապետները, նախ և առաջ, պետք է նկատի առնեն այն նոր լուսաբանութիւնները, որ ես տվել էի իմ նախորդ աշխատութիւններում Երվանդյան Հայաստանի և Երվանդաշատի ու Արմավիրի մասին:

Դեռևս 1930 թվին «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» իմ աշխատութեան մեջ ես ժամանացույց էի արել, որ Երվանդաշատ քաղաքը հիմնել էր երրորդ դարի վերջերում կամ երկրորդ դարի սկզբում մեր թվականութիւնից առաջ Երվանդ վերջինը, որն իր աթոռանիստ կենտրոնը Արմավիրից փոխադրել էր Երվանդաշատ:[2]

Արմավիրի հունարեն արձանագրութիւնների իմ նոր լուսաբանութիւնը, որ արդեն լույս է տեսել, վերջնականապես հաստատում է նոր այդ հետևութիւնը և միևնույն ժամանակ հնարավորութիւն է տալիս Երվանդյան Հայաստանի մասին անելու կարևոր ու հետաքրքրական նոր եզրակացութիւններ:

Արձանագրութիւնների ընթերցմամբ պարզվեց, որ Արմավիրում, որը Երվանդյաններէ կրոնական կենտրոնն էր՝ դոյութիւն է ունեցել հունական տաճար, որի սպասավորները եղել են հելլեններ կամ հելլենացած տեղացիներ: Նաև հայտնի եղավ, որ Երվանդյաններէ մայրաքաղաքը Արմավիրից Երվանդաշատ

[1] Նույնը, էջ 174:

[2] Տես „О торговле и городах Армении", Ереван, 1930, էջ 96—98.

Digitized by Google

փոխադրվելուց հետո, այս վերջինում իշխում էր Երվանդ Վերջինի եղբայր Մխիթարը, որը գիրագույն քաղաքն էր այս կրոնական կենտրոնի։ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, բացի այդ, ցույց են տալիս, որ հելլենիզմը ուժգին էր գործել և տարածվել Երվանդյան Հայաստանում դեռևս Սելևկյանների ժամանակ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ և որ այնտեղ գոյություն են ունեցել հունական տիպի տաճարներ։

Հելլենիստական կուլտուրայի գոյությունն Այրարատում և Շիրակում Երվանդյանների իշխանության ժամանակ բացառիկ կարևոր մի փաստ է, անշուշտ, որ այսուհետև պետք է միշտ նկատի ունենան ոչ միայն պատմագետները, այլև հնագետները և արվեստագետները։ Այս վերջինները, գտնվելով Մորենացու ու ավանդական հայ պատմության աղերսության տակ և համարելով Երվանդաշատի հիմնագիր Երվանդ Վերջինին Արշակունյաց ցեղից՝ թյուրիմացաբար կարծել են, որ Երվանդյան շրջանի հայկական հնություններն վերաբերում են մեր թվականության առաջին դարին, այսինքն՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին, Այս հիմնական սխալն է պատճառը, որ Թորամանյանը խիստ հազվադեպ համարելով նախաքրիստոնեական շենքերի գոյությունը Հայաստանում՝ հայկական ճարտարապետության հնագույն շրջանը ենթադրում է մեր թվականության առաջին դարերից մինչև հինգերորդ դարը։[1]

Իրապես, ինչպես այժմ պարզվում է, հայկական ճարտարապետության ու արվեստի վաղագույն շրջանի հուշարձանները, որ անտեսել են հնագետները, պետք է ընդունել Երվանդաշատի, Երվանդակերտի, Արմավիրի, Գառնիի և նրանց ժամանակակից այլ տեղերի հնությունները։ Այս վաղագույն ժամանակների ճարտարապետության բնորոշ ու հիմնական հատկանիշն է եղել կառուցումների նման շինելակերպը՝ նրանց առանձնահատուկ շինարարական տեխնիկան։

Հայտնի է, որ ինչպես Գառնիի ամրոցի ու տաճարի, նույնպես և Երվանդյան Հայաստանի մյուս կենտրոնավայրերի պարիսպներն ու շենքերը շինված են եղել մեծ մասամբ, մեծաղանգված որձաքարերից, որոնք միմյանց միաձուլված են եղել երկաթով ու կապարով։ Գուցե հենց այս է եղել պատճառը, որ

[1] Տես Թորամանյան, Նյութեր, էջ 84։

Digitized by Google

հնագույն այդ հուշարձանները, անվնաս մնալով հազարամյակների ավերիչ ազդեցությունից՝ պահպանվել են մինչև մեր օրերը։

Թորամանյանի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Երվանդաշատի ու Գառնիի ուրմնաշինության տեխնիկայի տարբերությունը միայն այն է, որ Երվանդաշատի մեծադանդված քարերն անտաշ են,[1] իսկ Գառնիինը՝ սրբատաշ։ Եթե Թորամանյանի այս ցուցումը հաստատվի Երվանդաշատի ավերակների նոր հետազոտությամբ, այդ դեպքում՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ Գառնիի ուրմնաշինությունը զարգացած ձևն է Երվանդաշատի շինարարության։ Այս զարգացած ձևի ժամանակը հավանական կլինի ենթադրել կամ նույն Երվանդյան ժամանակաշրջանում, կամ թերևս սրան հաջորդող Արտաշեսյան շրջանի առաջին կիսում, երբ Հայաստանում Տիգրան-Արտավազդի ժամանակ ուժգին կերպով զարգանում էր հելլենիստական կուլտուրան։

Ինձ ավելի հավանական է թվում առաջին ենթադրությունը, որովհետև, ինչպես նկատել կտանենք, Երվանդյանների հենց ժամանակ Գառնիի շենքերի սրբատաշ քարերով կառուցված է եղել նաև Արմավիրի պարիսպը։

Թորամանյանը, թեև չէ կարողացել որոշել վերոհիշյալ հուշարձանների ժամանակը, սակայն միանգամայն ճիշտ մատնանշել է, որ նախաքրիստոնեական ժամանակներում կառուցված Հայաստանի բերդերը, որոնք շինված են մեծադանդված առաջած որձաքարերով՝ շարունակություն են ու զարգացումը Հայաստանի մեջ նախապես գոյություն ունեցած բազմաթիվ կիկլոպյան շինություններին։[2]

Թորամանյանի այս դիտողությունն արժանի է հատուկ ուշադրության։ Իմ «Իննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում և իմ «Համառոտ տեսություն Հին Հայաստանի պատմության» ուսումներն աշխատության մեջ նույնպես մատնացույց էր արված, որ հին հայերի կուլտուրական զարգացման հիմքը և պատվանդանը կազմել է Ուրարտուի բարձր կուլտուրան և որ հայերը իրենց հարեվանական նախահայրերից և, մանավորապես, ուրարտացիներից ժառանգել էին մետաղագործության և արհեստները։[3] Արդ՝ խիստ ուշագրավ է, որ նրանք

---

[1] Տես «Նյութեր», էջ 145։

[2] Տես «Նյութեր», էջ 85։

[3] Տես «Իննական տեսություն», հատ. Ա., Երևան, 1944, էջ 34 և „Краткий обзор истории древней Армении", Москва, 1943, էջ 5—6։

Digitized by Google

իրենց պատմական անցյալի հնագույն շրջանում ժառանգել էին ուրարտացիներից նաև սրանց քարաշինական բարձր տեխնիկան։

* * *

Մեր այս նոր դիտողությունները կարող են, ինչպես տեսնում ենք, բոլորովին նոր ընթացք տալ հայկական ճարտարապետության հնագույն շրջանի հետագա ուսումնասիրություններին։ Ուստի ավելորդ չեմ համարում հիշատակել ավելի ընդարձակ կերպով Երվանդաշատի ու այլ վայրերի հուշարձանները, որոնց շինարարական տեխնիկան կապ ունի Գառնիի ամրոցի ու տաճարի շինարարության հետ։

Բացի Գառնիի ամրոցից ու տաճարից, որ շինված էին երկաթե կապերով միմյանց միացված մեծազանգված ու մաքուր տաշված պինդ որձաքարերով՝ Թորամանյանի «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության» ժողովածուի մեջ ամրագրված են նաև համապատասխան հետևյալ հուշարձանները.

1. «Նյութեր», էջ 283՝

«Այս տարվան ուղևորության վերջին տեղամասը եղավ Երվանդաշատ և Երվանդակերտ ըսված երկու հին քաղաքների ավերակները, որոնք, ըստ Խորենացիի, կղտնվին Ախուրյան գետի աջ ու ձախ ափերուն վրա, Արաքս գետի խառնարանին մոտ։

Ճանապարհս բռնեցի Բասկարանեն էր, ուստի առաջին անգամ հատա Ախուրյանի աջ ափը, ուր պետք է գտնվեր Երվանդաշատը։ Առաջնորդներս մի քանի ցիրուցան ավերակներ ցույց տվին վեհերին մոտիկ։ . . . Առնցմեն քիչ հեռու, դեպի հյուսիս-արևմուտք կնշմարվի մի ուրիշ շինություն, որ խոկացես բազմապրյան հնության դրոշմը ունի իր վրա. որձաքարի մեծամեծ զանգվածներով շինված են պատերը, որ բոլ իճյան հայ շինություններուն ամենամեծ շրջանին կվերաբերին»։

2. Նույնը, էջ 284՝

«Երբ անցա Ախուրյանի ձախ ափը, արդեն ամեն բան կերպարանափոխ եղավ, ամեն քայլափոխին կնկատվեին մեծամեծ շինության հետքեր՝ ցրված մինչև Հաջի-Բայրամ գյուղի ստորին սահմանները։ Գետեզրի հետ միասին մինչև

Digitized by Google

Հալի-Բայրամ ձգվող բարձր սարը այսօր ալ ինքնին մեծ բերդ կարելի է համարել, և ամեն հարմարություններ կներկայացնեն ի հնումն բոլորովին անառիկ դարձնելու։ Արդեն կատարին վրա ամբողջ երկայնությամբ կերևին արձաթարերով ճյուսված տեսվոր պարիսպներու մնացորդները, որոնք տեղ տեղ 4—5 մետր բարձրությամբ կերևին։

Բացի սարը վերևեն շրջապատող պարիսպներեն, նաև կերեվին առանձին մեծ բերդամասերու բաժանումներ՝ լանջի զառիվայրեն դեպի ցած ձգված. որոնց մի տեսակ ճմացություններն են Անիի միջնաբերդի ստորոտի բաժանումները Ղզղ-Ղալայի հանդեպ»։

3. Նույնը, էջ 285՝

«Գյուղը [Հալի-Բայրամը], կարելի է ըսել, ամբողջովին շրջապատված է պարտեզներով ու բանջարանոցներով, ասոնց բոլորտիքը իբրև շրջանակ շարված են հին շինություններեն քանդված մեծազանգված քարեր, որոնց վրա պահված են տակավին երկաթի կապերու տեղերը գրեթե նույն ձևով, ինչպես որ Անիի մեջ գոյություն ունի Միջնաբերդի՝ Ծաղկոցաձորի կողմի դռան քառակուսի բուրգերու վրա»։

4. Նույնը, էջ 330՝

«Հնակա որձաքարերով բերդեր, պարիսպներ և ուրիշ զանազան շենքեր շինելու սովորությունը շատ հին է հայոց մեջ, գոնե առնվազն 5-րդ դարեն անդին պետք է փնտրել առանց կրաշաղախի որձաքարերով շենքեր կառուցելու սովորությունը։ 5-րդ դարեն մեզի հասած հրաբխային սրբատաշ քարերով կրաշաղախ շինվածքներու օրինակներ քիչ չեն։ Նույնիսկ 3-րդ և 4-րդ դարերուն ալ գտնվելուն մեծ հավանականություն կա, այս պատճառով ալ ինձի հավանական կթվի, որ Տեզոքի, Բագարանի եվ Երվանդակերտի առանց շաղախի հսկա որձաքարերով շինված բերդերը նախաքրիստոնեական դարերուն կպատկանին»։

5. Նույնը, էջ 84—85՝

«Քարի գործածության սովորությունը, ինչպես երևում է, ժառանգություն մնացել է մասամբ պարսիկներեն, բայց առավելապես ուրարտացիներեն։ Այս վերջիններիս շինությանց մնացորդները, որ դեռ գոյություն ունին մեր օրերուն, շինված են տաշված և կոկված բազալտ քարերով (բացառությամբ ամրոցների պատերի)։ Այս օրվան մեր

Digitized by Google

թանգարաններում պահվող բոլոր բևեռաձև արձանագրություններ՝ հղկված բազալտի վրա փորագրված լինելե զատ՝ կան նաև շինության կարևոր մնացորդներ, որոնք ցույց են տալիս, թե ամառնավոր շենքեր ևս շինվում էին բազալտե մեծածավալ հղկված քարերով։ Այս մնացորդները կարելի է տեսնել Արմավիրում, Արտաշատի տեղում, Դվինում, Նույնիսկ Անիում, ուր նախաքրիստոնեական ժամանակի շինված բերդերը տաշված որմաքարով են շինված։ Անշուշտ, այս երևույթը պետք է համարել Հայաստանի մեջ նախապես գոյություն ունեցող բազմաթիվ կիկլոպյան շինության շարունակությունը և նրանց զարգացումը»։

Թորամանյանի այս նկարագրությունները և դիտողությունները, անշուշտ, խիստ կարևոր են, որովհետև նա հայկական հին ճարտարապետությունը ուսումնասիրել է քննական-համեմատական եղանակով և Հայաստանի հուշարձանների մասին տալիս է միշտ հետաքրքիր ու արժեքավոր բացատրություններ։ Սակայն նա, անբռազեկ լինելով քննական հայ պատմագիտական նորագույն նվաճումներին՝ չէ կարողացել որոշել Երվանդաշատի և Երվանդակերտի հնությունների ճշգրիտ ժամանակը և ենթադրել է, որ դրանք նախաքրիստոնեական ժամանակի և Արշակունյաց շրջանի հնություններ են։ Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, Երվանդաշատի ու Երվանդակերտի բերդերն ու շենքերը կառուցել էր Երվանդ վերջինը երրորդ դարի վերջերում կամ երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ։

Առանձին ուշադրության արժանի են Թորամանյանի դիտողությունները երկաթի գործածության մասին Երվանդաշատի ու Զառնիի բերդերի ու շենքերի կառուցման ժամանակ, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ։

1. Նյութեր, էջ 145—146՝

«Հայաստանում երկաթի բազմակողմանի գործածության մասին տեղեկություններ շատ կան գրական աղբյուրներում։ Հնագիտական հետազոտությունները ևս պարզել են, որ երկաթը շատ է գործածված եղել Հին Հայաստանում. այդ տեղեկություններից մի քանի կարևորագույնների մասին կհիշատակեմ այստեղ։ Ըստ Մ. Խորենացու, առաջին դարում, Երվանդաշատի բերդի կառուցման ժամանակ, Երվանդը շինել տվեց երկաթե սանդուխները, որոնց շինության կերպերը թեև այժմ մեզ հայտնի չեն, բայց պետք է որ այն

Digitized by Google

ժամանակի երկաթագործությունը զարգացման որոշ աստիճանի հասած լինելը։ Երևենացին գովեստով է խոսում այդ սանդուխների ճարտարորեն շինված լինելու մասին։ Սակայն ես իմ տեսել եմ երվանդաշատի բերդի մեջ պարիսպներից թափված քարերի վրա երկաթե կապի նշանները։ Երվանդաշատի բերդը շինված էր հնագույն պարիսպների նման, մեծազանգված որձաքարի անտաշ քարերով, որոնք միմյանց մոտ լավ ամրացնելու համար, կպցված էին երկաթե կապերով. Թեև այժմ երկաթները հանված են, սակայն կապի տեղերը փորված մնում են քարերի վրա։ Հաճախ-հաճախ գյուղում շատ կարելի է տեսնել այս քարերից, որոնք ցած են գլորվել բերդից, և գյուղացիք, օգտվելով մեծ զանգվածներից, գլորել, բերել են ու իրենց մրգատատանների և այգիների շուրջը պարիսպ շինել։

Նույն երկաթե կապի հետքեր այժմ կարելի է տեսնել Գառնիի Տրդատա բերդի ավերակների մեջ։ Այս բերդն ու նրա մեջ հռոմեական ոճով կառուցված գեղեցիկ հովանոցը շինված են մեծազանգված սրբատաշ որձաքարով ու կրաշաղախով,[1] այնուամենայնիվ բոլոր քարերը միացած են երկաթե կապերով։ Ոչ միայն պատերից քանդված քարերի, այլև կանգուն մնացած պարիսպների վրա, քարերի միացման տեղում, նկատվում են երկաթե կապերի զոյությունը ապացույցները»։

2. Նույնը, էջ 355՝

«Արարատյան գավառներում մեջ, բացի Գառնիից և Երվանդաշատից, ուրիշ ոչ մի տեղ հին հիշատակարաններում մեզ չեմ տեսած երկաթի գործածության։ Ասոնք ալ հազիվ հասնեն մինչև 4-րդ դար։ Անկից մեջ ալ կան թեև երկաթի գործածության հետքեր, ասոնք ալ կպատկանին շատ հին գարերու՝ հավանաբար կամսարականներու տիրապետության շրջանեն ավելի առաջ»։

Թորամանյանի այս վկայությունները երկաթե կապերով միացված քարերի մասին Երվանդաշատում, Գառնիում և Անիում, թեև շատ կարևոր են ու հետաքրքիր, սակայն նրա այս վկայու-

[1] Թորամանյանի այս տեղեկությունը կարող է սուտ գտնվել, որովհետև Բաունթոյանը, որը չափագրել է Գառնիի հուշարձանները, վկայում է, որ նրանց պատերը սրբատաշ քարերով էին առանց շաղախի. տես «Հնությանց տեսարք», էջ 7։

Digitized by Google

թյուններուն մեջ երկաթի գործածությունը հայկական ճարտարապետության հին շրջանում թյուրիմացաբար ցույց է տրված մեր թվականության 4-րդ դարում։ Մենք տեսանք սակայն վերև, որ երվանդաշատ քաղաքը և նրա ամրություններն ու պարիսպները կառուցել էր, ինչպես շատ ճիշտ վկայում է Խորենացին, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադրի, Արտաշես Ա-ի, նախորդը՝ երվանդ Վերջինը։ Շատ պարզ է, ուրեմն, որ երվանդաշատում և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Գառնիում ու Անիում՝ քարերի կապումն իրար երկաթե կապերով որմնաշինության հատուկ եղանակ է, որը գործածական է եղել Հայաստանում Քորաժանյանի մատնանշած ժամանակից ավելի քան հինգհարյուր տարի առաջ՝ Երվանդյանների իշխանության ժամանակաշրջանում։

* * *

Երվանդաշատի կառուցման ժամանակի ճշտումը կարող է թերևս ելակետ ծառայել որոշելու, բացի Գառնիի ամրոցի ու տաճարի, նաև վեծազանգված որձաքարերով շինված և երկաթե կապերով ամրացված Արմավիրի ու Անիի նախնական շինությունների ժամանակը։

1880 թվին Արմավիրում պեղումներ էին կատարել Ա. Դ. Երիցյանը և Ա. Ս. Ուվարովը։ Վերջինս տվել է Արմավիրի բլրի գագաթի վրա գտնվող բերդապարիսպի ու նրա աշտարակի հետևյալ նկարագրությունը.[1]

«Ինչպես ուղիղ պարիսպները, նույնպես և աշտարակի պատերը՝ ունեն միևնույն լայնությունը—մոտ 4 արշին։ Ներսի ու դրսի կողմից նրանք երեսապատված են քառակուսի մեծ քարերով սև-կապտավուն բազալտի լավայից, որոնք չորս կողմից ուղիղ տաշված են։ Այդ քարերն ունեն երկու արշին հաստություն և նրանց կողքերում նկատելի են փոսեր՝ ինչ-որ մետաղյա պահանգակապեր ամրացնելու համար։ Մակերեսի վրա շրջապատը տաշված է ուղղաձիգ երիզավոր ձևով, իսկ ամբողջ միջին մասը դուրս է ցցված դարավանդի (bossage) նման։ Այսպիսով, քարերը, դարսված լինելով միասին՝ շրջագծում են իրենց ակոսիկով ամբողջ քառան-

[1] Տես А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира. Протоколы Подготовительного Комитета V Арх. съезда в Тифлисе. Москва, 1882, էջ 443 և 444։

Digitized by Google

կյուն ժակերեսը, ուստի և դարավանդը լավ աչքի է ընկնում։ . . . . . .

«Պատերի այսպիսի որմածքը,—ասում է Ուվարովը,—ինչպես ես հետո ցույց եմ տալու՝ նույնանման է հայկական 4-րդ դարի ուրիշ հուշարձանի [Գառնիի] որմածքին և, հետևապես, սրանք հին Արմավիրի ավերակները չեն, այլ ինչ-որ բերդի նույն 4-րդ դարի Քրիստոսից հետո։

Ուվարովը, ինչպես տեսնում ենք, համարում է Արմավիրի ու Գառնիի իր հետաքննած հուշարձանները տեխնիկական միևնույն շինելակերպի կառուցվածքներ և, կարծելով ըստ Խորենացու, որ Գառնիի ամրոցը շինված է եղել մեր թվականության չորրորդ դարում՝ ենթադրում է, բնականաբար, որ նաև Արմավիրի բլրի գագաթի պարիսպը պետք է կառուցված լիներ նույնպես 4-րդ դարում։

Ուվարովի ժամանակագրական այս որոշումը հարկավ թյուրըմբռնության արդյունք է։ Սակայն նրա դիտողությունը հուշարձանների տեխնիկական-շինարարական համանմանության մասին արժանի է հատուկ ուշադրության։

Համաձայն մեր վերոհիշյալ դիտողությունների, ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հնարավոր ու հավանական համարել, որ Արմավիրում, որը հնագույն ժամանակներում ուրարտական բերդաքաղաք էր և հետագայում աթոռանիստը և կրոնական կենտրոնն էր դառել երվանդյան Հայաստանի՝ կարող էին վերըստին կառուցված լինել երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ նոր պարիսպներ։ Որ Արմավիրի պարիսպները, ինչպես մատնանշել է Նիկոլսկին,[1] ուրարտական ժամանակվա քարատաշվածք և ռուստովկա (bossage, рустовка) են ունեցել՝ այդ չէ կարող խոչընդոտ լինել մեր ենթադրության, որովհետև, ինչպես վերև ասացինք, երվանդյան շրջանի շինարարությունը շարունակությունն էր և զարգացումը ուրարտացիների շինարարական տեխնիկայի։

Այս խնդիրը կարոտ է, համենայն դեպս, հատուկ քննության հնագետների ու ճարտարապետ-արվեստագետների կողմից, որոնք պետք է միաժամանակ պարզեն, թե արդյոք քարերի

[1] Տես М. В. Никольский, Материалы по археологии Кавказа, V, էջ 57։

Digitized by Google

իրար միացումը երկաթով ու. կապարով գործադրվել է միմիայն Երվանդյան Հայաստանում, թե նաև Ուրարտուում։

Պետք է ասել, որ Երվանդյան ժամանակաշրջանի հուշարձանների սխալ ժամանակագրումը հիմք է ծառայել ոչ միայն Ուվարովի անընդունելի ենթադրության, այլ նաև Տրեվերի։ Պիոտրովսկու «Ուրարտուի պատմությունն ու կուլտուրան» աշխատության առթիվ գրված իր գրախոսականում Կ. Վ. Տրեվերը շատ հետաքրքիր մի դիտողություն է արել,[1] որ Մուսասիրի ուրարտական տաճարի և Գառնիի տաճարի շինություններն ունեն, ըստ երևույթին, որոշ գենետիկ կապ և որ նրանք երկուսն էլ շինված են, հավանորեն, ընդհանուր մի նախագծով, որովհետև երկքեք կառուցներով են, որոնց ճակատոնը պահվում է սյուներով, և ունեն մուտք աստիճաններով։ Տրեվերը կարծում է, որ ուրարտական առանձնահատկություններ ունեցող Գառնիի տաճարը հայերը ստացել էին Հռոմի միջնորդությամբ դրսից մեր թվականության երկրորդ դարում։

Այս խնդիրը ևս ստանում է այժմ բոլորովին այլ լուսաբանություն։ Եթե ճիշտ համարվեն Տրեվերի դիտողությունները Գառնիի տաճարի ուրարտական պլանի մասին, այդ դեպքում՝ միանգամայն հավանական կլինի ենթադրել, որ այդ առանձնահատկությունը ևս, ինչպես և քարաշինական վերոհիշյալ տեխնիկան, Երվանդյան Հայաստանը ժառանգել էր անմիջաբար ուրարտական նախորդ ժամանակաշրջանից, և ոչ Հռոմից։

* * *

Վերաքննության կարոտ է, իմ կարծիքով, նաև Անիում գտնված խորանարդաձև մեծազանգված որմաքարերի խնդիրը, որոնք նույնպես ունեն՝ Երվանդաշատի, Արժավիրի և Գառնիի վերոհիշյալ որմնաքարերի նման՝ երկաթե կապերի հետքեր։ Անիի խորանարդաձև վիթխարի քարերը մանրամասն հիշատակված են և նկարագրված ակադ. Ն. Մառի «Անի» աշխատության մեջ։[2] Այդ քարերը, ինչպես ենթադրում է Մառը, պահպանվել են Անիում, հավանորեն, ուրարտական հնագույն ժամանակաշրջանից։

[1] Տես Известия Академии Наук СССР, серия истории и философии, т. II, № 2, Москва, 1945, էջ 120։

[2] Տես Н. Я. Марр, Ани, Ленинград—Москва, 1934, էջ 15 և 49։

Digitized by Google

«Միայն [նրանց] պատրաստման մի մանրամասնություն,— ասում է Մառը,—հատկապես, փոսերը՝ այսպես կոչվող ծիծեռնակի պոչերը, որոնք, անտարակույս, ծառայում էին որմածքի ամրացման համար մետաղով՝ կարող են թերևս միտք ներշնչել, թե արդյոք այդ նույն արխաիկ մատերիալից չէին օգտվել դեռ առաջ հայ Արշակունի թագավորները բերդապարիսպներ կառուցելու համար։ Խորանարդաձև քարերը նման եղանակով Հայաստանում ամրապնդելը առայժմ նկատված է Գառնիում պեղված հեթանոսական տաճարում 2-րդ կամ 3-րդ դարի, այսինքն՝ հին հայկական թագավորության ժամանակաշրջանի։ Ինդրի լրացուցիչ քննարկման համար պետք է ուշադրության առնել նաև զանազան ավելի ուշ շրջանի որմածքները, նմանապես և վանա ժայռի բերդապարիսպների խալդական, եթե ոչ ուրարտական (*) շինվածքները»։[1]

Անհում գտնված այս հուշարձանների մասին ուշագրավ դիտողություններ է արել նույնպես և Թորամանյանը, որ ավելորդ չեմ համարում այստեղ բերել մանրամասն կերպով։

1. Նյութեր, էջ 146՝

«Անիում տակավին գոյություն ունեն հին պալատներից կամ պարիսպներից քանդված սրբատաշ որձաքարեր, որոնք բերված են մի նոր պարսպի շինության համար. սա այն պարիսպն է, որ պալատն անջատում էր բերդից կամ պարզապապատ քաղաքից։ Այս պարսպի վրա նույնպես պարզորոշ նկատվում են քարերի վրայի երկաթե կապերի նշանները և ցույց են տալիս, որ նախկին պարիսպը համանորեն 6-րդ կամ 7-րդ դարերում շինված էր երկաթակապ որձաքարերով»։

2. Նույնը, էջ 331՝

«Քանի որ մեզի հայտնի են 5—7-րդ դարերու կամատրական տոհմի հիշատակարաններ, որոնք շինված են կրաշաղախ, հրաբխային սրբատաշ ավազաքարերով, նաև այդ դարերեն սկսած բնավ չեն գտնվիր որձաքարև հին ոճով շինված պատեր ամբողջ Հայաստանի մեջ, բնականաբար պետք է հետևցնել, որ Անիի մեջ այսօրվան մեր տեսած երկաթյա կապերու նշաններով սրբատաշ որձաքարերը, եթե ոչ նախա-

[1] Նույնը, էջ 49։

Digitized by Google

կամարակապ, գոնե 4-րդ դարու կամարակապութ. տեղ շինած շենքերուն վերաբերին»։

Մեզ բերված Մաուր և Թորամանյանի դիտողություններից երևում է, որ նրանք երկուսն էլ տարակուսանքի մեջ են եղել և չեն կարողացել հաստատուն կերպով որոշել Անիի մեջ եղած մեծաղանգված որձաքարերի ժամանակը։

Մաուրը, որը Գառնիի տաճարը համարել է Արշակունյաց շրջանի—2-րդ կամ 3-րդ դարի—շենք՝ ենթադրել է, որ երկաթե կապերի նշաններ ունեցող որձաքարերը, ըստ երևույթին, շարունակել են գործածվել նաև հայ Արշակունիների ժամանակ։ Իսկ Թորամանյանը այս մասին արել է տարբեր ենթադրություններ։ Վերև բերված առաջին վկայության մեջ նա ժամանակում է, որ երկաթակապ որձաքարերը գործածվել են Անիում, հավանորեն, կամարակապների ժամանակ 6-րդ կամ 7-րդ դարերում, իսկ երկրորդ վկայության մեջ, ընդհակառակը, մատնացույց է անում, որ այդ որձաքարերը վերաբերում են թե՛ ոչ նախակամարակապ, գոնե 4-րդ դարի կամարակապների շենքերին։

Իմ կարծիքով, վերոհիշյալ մեր նոր եզրակացությունները երվանդաշատի, երվանդակերտի, Արմավիրի և Գառնիի հուշարձանների մասին կարող են նոր լույս սփռել նաև Անիի կամարակապ կոչվող պարսպի հնագույն որմածքի վրա։ Այս վերջինը ևս, ինչպես և Արմավիրի վերոհիշյալ պարիսպներն ու աշտարակը, վերաբերում է, ըստ երևույթին, հայկական ճարտարապետության Երվանդյան ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 3-րդ դարին կամ 2-րդ դարի սկզբներին մեր թվականությունից առաջ։

Ճիշտ է, ուրարտական ժամանակներում ևս սովորական էր մեծաղանգված տաշված որձաքարերի գործածությունը, սակայն Ուրարտուի շինությունների այդ որձաքարերը, որքան մեզ հայտնի է, եղել են առանց երկաթե կապերի։ Կարելի է հուսալ, որ այս խնդրի վերջնական պարզաբանումը կտան, հիմնվելով ուրարտական և նրան հաջորդող հայկական հուշարձանների նոր քննության վրա՝ հնագետները։

* * *

Մեր նոր ուսումնասիրությունները Երվանդյան Հայաստանի ճարտարապետական մնացորդների մասին, ինչպես տեսնում ենք, հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ բացի Երվանդա-

Digitized by Google

չատից, Երվանդակերտից և Արմավիրից նույն այս հնագույն ժամանակաշրջանի ամրացրած կենտրոնավայրեր են եղել նաև Գառնին և Անին։

Հարկավ, ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Երվանդյան Հայաստանի կուլտուրայի ինացորդներ կգտնվեն նաև այլ վայրերում։ Արդ՝ նկատի առնելով հնագետների կողմից անտեսված վաղագույն այդ կուլտուրայի բացառիկ կարևորությունը՝ ավելորդ չեմ համարում տալ Երվանդյանների մասին մի քանի կարևոր տեղեկություններ, որ հայտնի են օտար աղբյուրներից։

Իմ «Հնագիտական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում արդեն մանրամասն հիշատակված էր, որ Երվանդյանների ժառանգական իշխանությունը հաստատվել էր պատմական Հայաստանի մեծագույն մասում դեռևս Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ։ Ինչպես հայտնի է, Քսենոփոնի ու Տասը հազար հույն զորքի նահանջի ժամանակ (401—400 թ. նախքան մեր թվ.) Արմենիայի սատրապն էր Օրոնտասը կամ Երվանդը, որը պարսկական բարձր ազնվականության՝ Վիտարնայի սերունդից էր։ Այս տոհմը շարունակել էր իշխել Մեծ Հայքում նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների ժամանակ 4-րդ դարի երկրորդ կիսում (մեր թվ. ա.)։ Սելևկյանների ժամանակ, ըստ երևույթին, 3-րդ դարում, Երվանդյանները, որոնք այդ ժամանակ միաձուլվել էին, հավանորեն, արմենների հետ՝ պրավել էին Արտաշատյան դաշտը և այստեղ նախ Արմավիրը ու ապա Երվանդաշատը դառել էին հրանց թագավորության աթոռանիստ կենտրոնը։ Արանց իշխանությունը, որ տևել էր Մեծ Հայքում մոտ երեք դար՝ վերջ էր դրել երկրորդ դարի սկզբներում (մեր թվ. ա.) Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ը։[1]

Իմ նույն աշխատության մեջ ես նաև ապացուցել էի, որ Երվանդյան այս թագավորությունն է այն հին Արատատյան թագավորությունը, որի մասին պատմ հիշողություններ պահպանված են Խորենացու Պատմության մեջ։

Ըստ Խորենացու և Հովհաննես կաթողիկոսի վկայությունների[2] Հայկ Նահապետի որդին ու հաջորդը, Արմենակը, հոր

---

[1] Տես «Հնագիտական տեսություն», Երևան, 1944, էջ 64, 97, 104 և 126։

[2] Խորենացի, I, ժԲ ա. Ի և Հովհաննես կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 16—19։

Digitized by Google

մահից հետո գաղթում է հյուսիս-արևելք, գրավում է Արարատյան դաշտը և, բնակություն հաստատելով այս դաշտի հյուսիսակողմի մի բարձր լեռան ստորոտում՝ լեռը իր անունով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ Արագածոտն։

Սրա որդին և հաջորդը, Արամայիսը, այս նույն դաշտում, Երասխ գետի ափին, մի բլրի վրա պինդ և մեծ քարերից շինում է իր համար բնակավայրը, որը իր անունով կոչում է Արմավիր։

Արամայիսի որդին, Ամասիան, բնակվում է նույնպես Արմավիրում, որը քաղաքական կենտրոնն է դառնում Հայկազնյան նահապետների և ապա Թագավորների։ Սա ունենում է երեք որդի՝ Գեղամ, Փառոխ և Ծոլակ։ Թողնելով Գեղամին Արմավիրում՝ Ամասիան գնում է Մասիս լեռների կողմը և շինում է այնտեղ երկու բնակատեղի, մեկը արևելակողմում, լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տեղից դեպի արևմուտք ու նրանից հեռու՝ հեռակա մարդի մեկ ու կես մեծ օրվա ճանապարհի չափ։[1] Նա տալիս է այս բնակատեղերը իր երկու որդիներին՝ Փառոխին և Ծոլակին, որոնք բնակություն են հաստատում այնտեղ և այս տեղերը կոչում են իրենց անունով Փառախատ ու Ծոլակերտ։

Հետևելով իր հոր օրինակին՝ Գեղամը ևս թողնում է Արմավիրում իր որդուն՝ Հարմային և ինքը գնում է մի ուրիշ լեռան արևելյան-հյուսիսային կողմերը և այնտեղ, ծովակի ափին, շինում է նոր բնակավայր, որ կոչում է իր անունով Գեղարքունի։ Այստեղից նա իջնում է դաշտը և շինում է ամուր ձորակի մեջ մի ձեռակերտ և իր անունով կոչում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվում է Գառնի։

Գեղամի որդուն՝ Հարմային հաջորդում են Արմավիրում որդեցորդի՝ Արամը, Նրա Գեղեցիկը, Արան, Անուշավանը և սրա հաջորդները։ Այս Անուշավանը, ինչպես վկայում է Խորենացին, կոչվում է Սուսանվեր, որովհետև նա նվիրված էր Արմավիր քաղաքում Արմենակի սուխ ծառերին, որոնց տերևների խշխշոցի և երեփուռների համեմատ հայկազանց աշխարհում սովոր էին գուշակություններ։

Խորենացու այս վկայությունները Արմենակի ու նրա սերունդի տարածման ու գաղթավայրերի մասին Այրարատում

---

[1] Տես իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 29—30 և նն։

Digitized by Google

հայագետներից շատերը համարել են հնարված ուշ ժամանակներում և ղուրկ պատմական նշանակությունից։[1] Այս տեսակետը, ինչպես պարզված է այժմ, ընդունելի չէ։

Թեև Հայկազանց նահապետների անունները վերոհիշյալ վկայություններում, մեծ մասամբ, կազմված են արվեստական կերպով, սակայն Մորենացու հաղորդած տեղեկությունների հիմքը պատմական է և նրանց մեջ պահված են հայ ժողովրդի Արարատյան դաշտ ժռնելու և այնտեղ տարածվելու հիշողությունները։

Իմ նորագույն աշխատությունները ևս և, մասնավորապես, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների իմ նոր լուսաբանությունը նույնպես հաստատում են, որ Արմավիրը եղել է, իրապես, Հին Հայաստանի հնագույն աթոռանիստ կենտրոնը Այրարատում և որ նրա մեջ, Ապոլլոնի ու Աբեմելիքի տաճարում, կարող էին, իրոք, սոսինների սրբազան ծառաստանի տերևների խշխշոցից գանազան գուշակություններ արվել, ինչպես այդ վկայում է Մորենացին։

Պատմահոր մոտ սխալ է հարկավ Հայկազունների ժամանակագրությունը, որ նա կազմել է արվեստական կերպով եբրայեցիների, քաղդեացիների նահապետների և մարաց թագավորների ցանկերի համեմատ։ Իսկ, իրապես, նրա պատմության Հայկազնյան Արմենակի ու սրա հաջորդների մասին հիշողությունները վերաբերում են, ինչպես դժվար չէ կռահել, երրորդ դարի անցքերին մեր թվականությունից առաջ, երբ արմենները երկրանդյանների առաջնորդությամբ դրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դարձրել էին նոր իշխանության աթոռանիստ կենտրոնը։

Արդ՝ մեր այս եզրակացությունը Հայկազանց ու Երկրանդյան իշխանությունների նույնը լինելու մասին, անշուշտ, խիստ կարևոր է ու հետաքրքիր։ Ընդունելով, որ Մորենացու վերոհիշյալ վկայություններն իրենց որոշ մանրամասնություններով պատմական հիշողություններ են՝ կարելի է անել նաև այլ ուշագրավ կռահումներ։

Մորենացին, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է միաժամա-

---

[1] Տես Ա. Մ. Գաբրիելյան, Քննական պատմություն հայոց, հ. Գ, 1880, էջ 146 եև. Г. Халатьянц, Армянский эпос, Москва, 1896, էջ 122—125 և ուրիշ։

Digitized by Google

նակ, որ Հայկազուններէ ժամանակ Այրարատում հիմնված են Դվին, բացի Արտավիրից, նաև Գառնին, Ծոլակերտը և Փառախտը։ Ես կարծում եմ, որ զուրկ չէ պատմական հիմունքից Խորենացու նաև այս վկայությունը։ Եվ, իրավի, նրա այս վկայությանը կարող է այժմ նեցուկ ծառայել մեր նոր հետևությունը Գառնիի ամրոցի ու տաճարի կառուցման ժամին Երվանդյաններէ ժամանակ, որոնք Խորենացու մոտ անվանված են Հայկազուններ։

Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները կարևոր են, բացի այդ, մի այլ տեսակետից։ Վերև մենք ենթադրեցինք, որ Երվանդաշատի, Գառնիի և, հավանորեն, նաև Արտավիրի ու Անիի մեր նշած հուշարձանները վերաբերում են Երվանդյան ժամանակաշրջանի շինարարությանը։ Արդ՝ ուշագրավ է, որ Խորենացու վկայություններից կարելի է ամենայն հավանականությամբ նույնպես հետևցնել, որ նույն այս վաղագույն ժամանակաշրջանին կարող են վերաբերվել ոչ միայն այդ տեղերի հուշարձանները, այլև Ձողկերտ-Ծոլակերտի և Փառախտի, որոնց տեղադրությունը ժամանակին քննված ու որոշված էր իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատությանը մեջ։[1]

Անշուշտ, այս երկու վայրերի հնագիտական ճշտագրումների հաստատուն ու հիմնավորված ուսումնասիրությունները ևս պետք է առաջ հնագիտական մեր հետազոտները, ուղարկելով այդ վայրերը գիտական հատուկ արշավախմբեր։

* * *

Երվանդյանների կամ Հայկազունների ժամանակաշրջանի պատմական հուշարձանները, ինչպես վերև տեսանք, հանդիսանում են հայկական կուլտուրայի հնագույն ճյուղերը և ունեն, անշուշտ, բացառիկ կարևոր նշանակություն։

Իմ ներկա ուսումնասիրության նոր տվյալները, ինչպես ես համոզված եմ, կուվան ու խթան են ծառայելու հայկական ճարտարապետության ամենահին շրջանի ուշադիր հետազոտման և հարկադրելու են հնագետներին ու արվեստագետներին վերաքննության ենթարկելու վերոհիշյալ հուշարձանների մասին մինչև այժմ եղած ենթադրությունները։

---

[1] Տե՛ս, 1936, էջ 23—31։

Digitized by Google

Այդ հուշարձաններից մեկը անհամեմատելի ճարտարապետական կոթողն է, անշուշտ, Գառնիի չքնաղագեղ տաճարը, որը, նաև մեր նոր լուսաբանությամբ, սերտ կապ ունի ոչ թե հեռավոր, այլ հելլենիստական արվեստի, ու նաև ուրարտական հին ինարարությամբ հետ։ Այս վերին աստիճանի գեղարվեստական ու գեղեցիկ շենքը, որ հելլենիստական-հայկական կուլտուրայի եզակի նմուշն է ողջ Սովետական Միությամբ մեջ, ինչպես ճիշտ նատնանշել է Թորամանյանը, իր բոլոր կատարելությամբ լալով է համարվել Հայաստանի գեղարվեստի թագուհին։

Հայկական մեծ անցյալի այս փառահեղ մնացորդը հայ ժողովուրդը պետք է պահի ամենամեծ խնամքով։ Եվ ես չեմ կասկածում, որ վաղ թե ուշ մեր գիտական հիմնարկներն ամենայնքը գործ կդնեն, որ կարող ու ձեռնհաս արվեստագետները տան նրա վերջնական ու ճշգրիտ վերակազմությունը։ Իսկ այդ, ինչպես վերև տեսանք, միանգամայն հնարավոր է հաջորդ լուրջ ու ձեռնհաս մասնագետ Դյուբուայից։

Ուստի կարելի է հուսալ, որ մի օր, երբ վերականգնված Գառնիի տաճարը կդառնա Սովետական Հայաստանի հոյակապ զարդերից մեկը։

19 փետր. 1949

Digitized by Google

ГРЕЧЕСКАЯ НАДПИСЬ ГАРНИ И ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ ГАРНИЙСКОГО ЯЗЫЧЕСКОГО ХРАМА[1]

(*Краткое содержание*)

1. В 1945 г. летом на кладбище селения Гарни был найден большой надгробный камень, на котором имелась греческая надпись. Оказалось, что камень этот, принадлежащий гарнийскому языческому храму, был перевезен сюда из близлежащей мельницы.

Надпись, состоящая из 9 строк, вырезана монументальными буквами на правой стороне базальтового камня (1,30×0,80×0,60 *м*). Величина букв первой строки 0,05 *м*, а последней—0,025 *м*.

Для установления текста надписи я пользовался несколькими фотографиями, но, к сожалению, не имел в своем распоряжении эстампажей с надписи.

Надпись местами значительно пострадала. Камень обломан с трех сторон, кроме левой.

Предположительно текст надписи восстанавливается в следующем виде:

1. Ἥλιος [Τιριδάτης βασιλεὺς]
2. Μεγάλης Ἀρμενίας ἀνά[σσων]
3. ὡς δεσπότης α[ὐ] [ἔ]κτισε να[όν]
4. βασιλίσ(σ)ᾳ τὸν ἀνίκητον κάσ[ει]
5. α[ὐ]τοῦ ἐ[ξ] ἄντης τῆς βασίλει[ας]
6. με[γαλ]ε(ι)ας. ὑπὸ ἐ[ξ]ουσίᾳ στε[γ]άν[ου]
7. λίτουργος τῷ μεγάλῳ σ[έμνῳ] (?)
8. μέ[λε]α ματή[τ]ω καὶ εὐχ[αριστίαν]
9. τοῦ μαρτυρίου.

[1] Доложено на пленарном заседании юбилейной научной сессии Ереванского Государственного Университета имени В. М. Молотова 22 апреля 1946 г.

Digitized by Google

Таким образом, согласно предлагаемым мною дополнениям представляется возможным дать следующий перевод надписи:

„Элий Тиридат, царь Великой Армении, властвуя в качестве верховного владыки, вновь построил храм, неприступный, для царевны, своей сестры, по просьбе великой царицы. Под покровом строения пусть священнослужитель слагает песнопения святому и благодарение за благовествование".

Новонайденная надпись, как не трудно заключить из ее содержания, должна быть отнесена к первой четверти 4-го века и приписана Тиридату Великому, при котором совершилось обращение Армении в христианство. Этот Тиридат, как известно, будучи малолетним, был принужден бежать к римлянам и получил у них римское воспитание. Поэтому я считаю вполне вероятным, что Тиридат Великий носил не имя Гелий (Ἥλιος=„солнце"), как некоторые предполагают, а римское имя Элий (Aelius).

В конце второй строки сохранившиеся буквы ἀνα... я предлагаю дополнить и читать ἀνά [σσων] „властвуя". Указание надписи, что Тиридат реставрировал храм, имея власть верховного владыки, быть может, объясняется тем, что в непосредственном его управлении находилась в то время не вся область Гарни, а лишь гарнийская царская крепость.

Последнее слово седьмой строки σ[έμνῳ] спорно и сомнительно. Я считаю вероятным, что это слово должно было иметь приблизительно такое или же аналогичное значение.

Имеющиеся в 7-ой, 8-ой и 9-ой строках слова—λίτουργος (=λειτουργος) „служитель, священнослужитель", εὐχαριστία „благодарение" и μαρτύριον „свидетельствование, благовествование, проповедь Евангелия"—употребительные в церковно-христианских произведениях поздних времен, определенно подтверждают, что надпись должна быть отнесена не к эпохе Тиридата I, а Тиридата III Великого.

Конечно, моя интерпретация может оказаться в том

Digitized by Google

или другом пункте спорной, но все же я считаю, что общий смысл надписи разъяснен мною правильно.

2. Вышеприведенный перевод надписи интересен тем, что он находится в полном соответствии с свидетельством Моисея Хоренского, приписывающего греческую надпись о постройке гарнийского храма Тиридату Великому.

„Около этого времени [т. е. около 325 г.],—сообщает Хоренский.—Тиридат закончил постройку крепости Гарни из базальтовых тесаных камней, скрепленных железными скобами и свинцом. В ней он выстроил также летнюю дачу с барельефами, чудесною резьбою и горельефами, для сестры своей Хосровидухт, начертав в ней на память о себе надпись греческими письменами".[1]

Хоренский, повидимому, сам лично видевший и читавший гарнийскую греческую надпись, совершенно правильно указывает, что эта надпись принадлежала Тиридату Великому. Однако, как можно теперь заключить из содержания подлинной надписи, от его внимания ускользнуло указание надписи, что крепость и храм Гарни были построены задолго до Тиридата Великого и что этот последний лишь восстановил их для своей сестры Хосровидухт.

Хоренский допустил и другую ошибку. Он счел языческий храм внутри гарнийской крепости за летнюю дачу Хосровидухт. Как известно, также и архитектор Тораманян, находясь, повидимому, под влиянием Моисея Хоренского, считал вполне вероятным, что строение это могло быть летней дачей Хосровидухт или же царской приемной залой Тиридата.[2]

Новонайденная греческая надпись, как мы теперь видим, определенно указывает, что находящееся в гарнийской крепости строение, существовавшее до Тиридата Великого, как совершенно правильно полагают почти все ученые,

[1] Хоренский, II, 90.

[2] Т. Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, Ереван, 1942, стр. 83, 85, 261, 282, 357.

Digitized by Google

было, в действительности, языческим храмом, построенным до принятия христианства армянами.

3. В новонайденной надписи, согласно предложенному мною толкованию, упоминаются родная сестра Тиридата и его жена „великая царица". Эти лица, как не трудно догадаться, тождественны с царевной Хосровидухт и царицей Ашхен, упомянутыми впервые у Агафангела.

Установление этого факта очень важно, так как Абегян в своей „Истории древнеармянской литературы" сильно преуменьшает историческую ценность Агафангела и пытается доказать, что в 3-ем веке нашей эры вовсе не было Хосрова царя и что упомянутый в исторических произведениях отец Тиридата III, Хосров Великий, есть, в действительности, вымышленное фиктивное лицо древнеармянского эпоса.[1]

Это утверждение Абегяна, как подробно выяснено в настоящем исследовании, лишено всякого основания. В третьем столетии нашей эры в Армении было два царя Хосрова: Хосров I, сын Вагарша, и Хосров II, отец Тиридата Великого. Поэтому можно с уверенностью заключить, что упомянутая в греческой надписи сестра Тиридата Великого была дочерью не фиктивного, а реального Хосрова II и называлась, как правильно свидетельствуют Агафангел и Моисей Хоренский, „Хосрови-духт" („духт" = дочь), что значит „дочь Хосрова".

4. Приурочение надписи насадителю христианства в Армении Тиридату Великому дает возможность датировку ее отнести ко времени утверждения в Армении христианства.

Но, к сожалению, время обращения армян в христианство еще не выяснено окончательно. Крещение армян и царя Тиридата обычно возводят к 301—304 гг. Однако, не-

[1] См. М. Абегян, История древнеармянской литературы, книга первая, Ереван, 1944, стр. 166 и 591—603 (на арм. яз.).

Digitized by Google

которые ученые указывают и другие даты—276, 285—295 или даже 305—311 гг. Недавно вышла по этому же вопросу статья С. Малхасяна, который полагает, что утверждение христианства в Армении можно установить с полной определенностью в 279 г.[1]

В настоящем моем исследовании подробно выяснено, что объявление христианства государственной религией армян объясняется тесной вассальной связью Армении с Восточно-Римской империей. Из свидетельств Истории Агафангела ясно видно,[2] что гонения в Армении на христиан были отголоском тех жестоких гонений, которые имели место в империи в последние годы царствования Диоклетиана (284—305). Отношение к христианству резко изменилось к лучшему после 313 года, когда в силу Миланского эдикта христианство было признано свободной и равноправной религией империи.

В связи со всем этим, заслуживают особого внимания свидетельства Хоренского и Жития Нерсеса,[3] в которых сообщается, что Григорий Просветитель воссел на престол святого апостола Фаддея на семнадцатом или же восемнадцатом году царствования Тиридата (298—330), т. е. в 314/315 или 315/316 г.

Основываясь на этих данных, как мы видим, можно заключить, что обращение армян в христианство совершилось или в 314/315 г. или же в 315/316 г.

А если это так, то надпись Тиридата может быть датирована 315—330 гг., т. е. временем после утверждения в Армении христианства и до смерти Тиридата Великого, последовавшей приблизительно в 330 г. С этим согласуется и вышеприведенное свидетельство Хоренского, в котором время этой надписи указано в двадцатых годах 4-го столетия.

---

[1] См. С. Малхасян, „Когда армяне приняли христианство"? Журнал „Эчмиадзин", 1944, № 1, стр. 22—26 (на арм. яз.).

[2] Агафангел, изд. 1913 г., III, 38, стр. 25. XII, 129, стр. 75. XIV 154, стр. 87 и XV, 161, стр. 90.

[3] Хоренский, II, 91 и Житие Нерсеса, Венеция, 1853, стр. 9.

Digitized by Google

5. Мне кажется, что предложенные мною толкования гарнийской и армавирских греческих надписей могут служить исходным пунктом для новой постановки вопроса о времени постройки крепости и языческого храма в Гарни.

Как известно, еще в первой половине 19-го века крепостные постройки Гарни были обследованы и описаны европейскими путешественниками—Морьером, Портером, Дюбуа и другими. Все они дают восторженные отзывы об античном храме Гарни и относят этот памятник к ранней эпохе римского искусства.

Систематические разведки в Гарни, связанные с раскопками храма, были произведены в 1910—1911 гг. Н. Я. Марром при участии Я. И. Смирнова и архитектора-художника К. К. Романова. Марр и Смирнов считали этот языческий храм римской постройкой Аршакидской эпохи, именно, 2-го или 3-го века нашей эры.

Архитектор Тораманян, считавший гарнийский храм царской приёмной залой, ее постройку приписывал в своих старых работах Тиридату Великому (298—330), а в позднейших трудах—Тиридату I, царствовавшему во второй половине 1-го века нашей эры.[1] Это же второе мнение пытался обосновать и доказать также и архитектор Н. Буниатян путем археологически-архитектурного изучения памятника.[2] И этого же мнения придерживаются и теперь как историки, так и археологи.

Эта господствующая в научных трудах точка зрения, как я полагаю, крайне спорна и должна быть подвергнута коренному пересмотру.

6. Ученые, относящие языческий храм Гарни к эпохе Армянских Аршакидов, совершенно упустили из виду, что гарнийская крепость и находящийся в ней храм существовали до воцарения Аршакидов в Армении.

---

[1] См. Материалы, стр. 167, 174.

[2] См. Н. Буниатян, Языческий храм при дворце Трдата в крепости Гарни, Ереван, 1933, стр. 15—25.

Digitized by Google

По словам Тацита (Ann. XII, 45), еще в 51-ом году нашей эры, когда Радамист, сын царя Иберии Фарасмана, напал на Митридата, царствовавшего в Армении, этот последний, застигнутый врасплох, укрылся в крепости Гарни (in castellum Gorneas). Из подробного рассказа Тацита видно, что Гарни был в то время недоступной крепостью, окруженной неприступными стенами.

Не трудно также усмотреть, что еще в то время, до воцарения Аршакидов в Армении, внутри крепости находились и дворцовые постройки и языческий храм. Это видно из того, что крепостные стены Гарни такой же техники и времени, как и языческий храм. Они сооружены из огромных тесаных базальтовых камней, скрепленных железными скобами.

Трудно, конечно, предположить, что монументальные памятники Гарни могли быть построены в смутную эпоху первой половины 1-го века нашей эры, когда в Армении, после прекращения национальной династии Артаксиадов, царствовали иноплеменные цари, назначавшиеся Римом. Трудно также себе представить, чтобы эти памятники могли быть воздвигнуты во время междоусобиц в Армении при слабых преемниках Артаксии II (30—20 до н. э.). А если это так, то не трудно заключить, что совершенно проблематично предположение, будто конструкция и орнаментация гарнийского храма имеют непосредственную связь с римской архитектурой и искусством и будто храм этот выстроен руками римских мастеров, прибывших в Армению вместе с Тиридатом I.

В действительности, гарнийский языческий храм, как не трудно убедиться, является памятником отнюдь не римского, а эллинистического искусства или начальной эпохи Артаксиадов, или же более ранней эпохи Ервандидов.

Следует отметить, что принадлежность гарнийского храма к типу римских храмов архитектор Буниатян пытался обосновать путем археологически-архитектурного изучения памятника. Однако, его указания и разъяснения не только не подтверждают его концепции, а, напротив, ско-

Digitized by Google

рее устанавливают принадлежность памятника к типу эллинистических храмов.

Любопытны в этом отношении следующие указания Буниатяна:

1. Греческие храмы,—говорит Буниатян,—„стояли отдельно и были видны со всех сторон. Римские же храмы рассматривались преимущественно со стороны форума или площади, на которую они выходили лицевым фасадом. *В этом отношении наш памятник приближается к приемам греческим*".[1]
2. „Храм по характеру плана можно отнести *к типам греческим*, так называемым „гектистильным периптерам", т. е. храм, окруженный со всех сторон колоннадой и имеющий портик из шести колонн на каждом из торцовых фасадов" . . . . . „У римлян отсутствие окружавшей все здание колоннады и непрерывного ступенчатого стилобата до некоторой степени лишало храмы того единства, которое мы наблюдаем *в храмах греческих*".[2]
3. „*Ордер храма ионический.* В римских храмах этот ордер применялся в редких случаях".[3]
4. „База отличается красивым и сочным профилем, но в то же время не содержит слишком мелких частей, чуждых простым ордерам. Ее можно причислить к так называемым „*аттическим базам*".[4]
5. „Это тонкое убранство потолка во многом напоминает *греческие перекрытия*".[5]

Как эти, так и другие характерные особенности архитектурного стиля храма Гарни, как не трудно убедиться, отнюдь не могут служить доказательством принадлежности памятника к типу римских храмов.

Неубедительны также и объяснения Тораманяна, ко-

---

[1] См. Н. Буниатян, Языческий храм при дворце Трдата в крепости Гарни, Ереван, 1933, стр. 19.

[2] Там же, стр. 19 и 18—19.

[3] Там же, стр. 20.

[4] Там же, стр. 20.

[5] Там же, стр. 24.

Digitized by Google

торый придерживался приблизительно такого же мнения, как Буниатян.

Предполагая, что строителем гарнийского храма римского типа был Тиридат III, получивший свое воспитание в Римской империи, Тораманян в полном противоречии с этим своим выводом, одновременно указывает, что изваяния построенного Тиридатом храма совершенно чужды и несвойственны римскому искусству.

„Если мы будем рассматривать,—говорит Тораманян,—отдельные части изваяний, то мы найдем, что они, большею частью, чужды римскому искусству. А те части, которые приближаются к приемам римского искусства как своей симметрией, так и своим скульптурным стилем, являются также вынужденными подражаниями, находящимися под влиянием местного стиля".[1]

Я думаю, что даже эти наши беглые наблюдения определенно показывают, что вопрос об архитектурном стиле гарнийского храма нуждается в новом, более углубленном изучении. Тип и архитектурные формы этого храма, как было сказано выше, имеют не римский, а эллинистический характер.

7. При пересмотре вопроса об эпохе античных строений Гарни, археологи и искусствоведы, прежде всего, должны иметь в виду мои недавние научно-исследовательские работы, в которых приводятся новые данные о Ервандидской Армении и ее культуре.

Еще в 1930 году в исследовании моем „О торговле и городах Армении" было подробно указано, что до Артаксиадов имели свою резиденцию в Айрарате Ервандиды. Было также выяснено, что в конце 3-го или же в начале 2-го века до нашей эры столица Ервандидского царства была перенесена из Армавира в Ервандашат.[2] Моя недавняя работа „Армавирские греческие надписи в новом освещении"

[1] Тораманян, Материалы по истории армянской архитектуры, стр. 174.

[2] „О торговле и городах Армении", Ереван, 1930, стр. 96—98.

Digitized by Google

окончательно подтвердила это предположение и одновременно дала возможность сделать новые важные и любопытные выводы об Ервандидской Армении.

Благодаря предложенному мною новому толкованию армавирских греческих надписей выяснилось, что в Армавире, который был религиозным центром царства Ервандидов, находился греческий храм Аполлона и Артемиды, служителями и служительницами которого были эллины и эллинизированные туземцы. Выяснилось, кроме того, что после перенесения столицы в основанный Ервандом Последним Ервандашат, Армавир по прежнему оставался религиозным центром страны и в нем царем и верховным жрецом был брат Ерванда Последнего, Митрас. Армавирские греческие надписи свидетельствуют также, что проникновение эллинизма в Великую, или Большую, Армению имело место еще при Ервандидах, которые, породнившись путем браков, вероятно, с Селевкидами, к концу 3-го века до нашей эры были сильно эллинизированы.

Наличие при Ервандидах эллинистической культуры в Центральной Армении является, несомненно, фактом исключительного значения, который должны будут постоянно иметь в виду не только историки, но также и археологи и искусствоведы.

Находясь под влиянием Хоренского и традиционной армянской историографии и считая основателя города Ервандашата, Ерванда Последнего, отпрыском Аршакидской династии, ученые ошибочно полагают, что древности Ервандидской эпохи относятся к 1-му веку нашей эры, т. е. к Аршакидской эпохе. Эта именно основная ошибка является причиной того, что Тораманян, считая крайне редким наличие в Армении дохристианских архитектурных памятников, древнейшую эпоху армянской архитектуры предполагает в 1—5 вв. нашей эры.[1]

В действительности же, как теперь выясняется, памятниками армянской архитектуры древнейшей эпохи следует признать древности Ервандашата, Ервандакерта, Гарни, частью Армавира и некоторых других мест. Характер-

[1] Тораманян, Материалы, стр. 84.

Digitized by Google

ной особенностью архитектуры этой эпохи была одинаковая и особая строительная техника.

Известно, что как крепость и храм Гарни, точно также и сооружения других центров Ервандидской Армении были построены из огромных базальтовых камней, скрепленных друг с другом железными скобами или штифтами, залитыми свинцом. Этим и объясняется, что каменные стены этих древнейших строений сохранились до наших дней.

Из сообщаемых Тораманяном сведений видно, что различие между строительной техникой Ервандашата и Гарни заключалось в том, что в Ервандашате огромные каменные кубы, скрепленные железом, были необтесаны, а в Гарни тесаны. Если это указание Тораманяна подтвердится новым обследованием развалин Ервандашата, то можно будет предположить, что кладка стен гарнийских строений была усовершенствованным способом строительной техники Ервандашата.

Возникновение этого усовершенствованного способа кладки, повидимому, мы должны отнести или ко времени Ервандидов, или же к начальному периоду Артаксиадской эпохи, когда в Армении насаждалась эллинистическая культура при Тигране Великом и его преемниках.

Я считаю более вероятным первое предположение, так как, как мы увидим ниже, из огромных тесаных базальтовых камней, скрепленных железными скобами, были построены в Ервандидскую же эпоху, кроме гарнийского храма, также крепостные стены Ервандидского центра Армавира.

Как правильно отмечает Тораманян, такие массивные циклопические стены, сложенные из крупных базальтовых блоков, являлись продолжением и развитием циклопических строений, существовавших в Армении в древнейшие времена.[1]

Это интересное указание Тораманяна крайне ценно. В моих предыдущих трудах было уже подробно отмече-

[1] Там же, стр. 85.

Digitized by Google

но,[1] что древняя культура армянского народа выросла и развилась на основе культурного наследия, полученного им от своих предков урартийцев. От яфетических же своих предков и, главным образом, от урартийцев, они унаследовали металлургию и ремесла. Кроме того, как мы теперь видим, от этих же своих предков они унаследовали также их строительную технику и высокую культуру обработки камня.

8. Ввиду исключительной важности вопроса о древнейших памятниках архитектуры Армении Ервандидской эпохи, в настоящем моем исследовании подробно приведены сообщения Тораманяна о крепостных постройках Ервандашата и Ервандакерта, напоминающих по своей технике крепость и языческий храм Гарни.

Сообщаемые Тораманяном сведения о столице Ервандидского царства представляют, ввиду наших разъяснений, исключительный интерес, так как сохранившиеся в ней архитектурные памятники, отнесенные Тораманяном к Аршакидской эпохе, в действительности, являются памятниками строительного искусства Армении 3-го века до нашей эры и имеют непосредственную теснейшую связь с строительной техникой Урарту.

Заслуживают особого внимания указания Тораманяна на широкое применение железа как в постройках Ервандашата, так и Гарни.[2] По свидетельству Хоренского (II, 39), пишет Тораманян, Ерванд, построивший город Ервандашат, укрепил вышгород высокими стенами и в средине соорудил медные ворота и железную лестницу снизу до самой двери. Тораманян указывает также, что крепостные постройки как Ервандашата, так и Гарни, выстроены из огромных кубов базальтовых камней, скрепленных друг с другом железными скобами. Такой способ скрепления клад-

[1] См. „Краткий обзор истории древней Армении", Москва, 1943, стр. 5—6 и „Критический обзор истории армянского народа" (на армянском яз.), Ереван, 1944, стр. 34.

[2] Там же, стр. 145—146 и 355.

Digitized by Google

ки железом, говорит Тораманян, он видел только в Гарни и Ервандашате.

Приведенные указания Тораманяна, конечно, крайне ценны, однако, его предположение, что означенный прием укрепления кладки железом должен быть отнесен к 4-му веку нашей эры, несомненно, ошибочно. На самом деле, как видно из вышеизложенного, этот технический прием применялся в Армении более чем за пятьсот лет до указанного Тораманяном времени, а именно, в 3-ем веке до нашей эры, при Ервандидах.

9. Выяснение вопроса о действительном времени основания города Ервандашата может служить отправным пунктом для определения времени постройки не только крепости и храма Гарни, но также и крепостных стен Армавира и Ани, сооруженных из огромных базальтовых кубов-камней, на которых сохранились углубления для скрепления кладки железом.

Как известно, в 1880 году А. Д. Ерицовым и А. С. Уваровым были произведены археологические разведки на вершине армавирского холма. Для нас представляет интерес приведенное Уваровым описание крепостных построек, сохранившихся на вершине холма.

„Как прямые стены,—пишет Уваров,—так и стены башни, имеют одну и ту-же ширину, аршина в четыре. С внутренней и внешней стороны они облицованы большими квадратными камнями из черно-синеватой базальтовой лавы, правильно обтесанными. Камни эти имеют два аршина в толщину, и в боках заметны углубления для прикрепления каких-нибудь металлических скоб. На лицевой поверхности, по краям, проведена правильная полоска, а затем вся средняя часть выступает вперед в виде босажа (bossage). Таким образом, камни раз сложенные вместе, обрисовывают желобком всю четырехугольную поверхность, отчего босаж резко выдается“..... „Такая кладка стен, как я покажу далее,—пишет Уваров,—тождественна с дру-

Digitized by Google

гим армянским памятником 4-го века, а, следовательно, эти развалины не древнего Армавира, а какой-то крепости того же 4-го века после Р. Х".[1]

Уваров считал крепостные постройки Армавира такой же техники и времени, как крепость и храм Гарни. При этом, следуя Хоренскому и предполагая строителем античных памятников Гарни Тиридата Великого (298—330), он, естественно, считал, что и описанные им крепостные стены Армавира построены также в 4-ом веке.

Эта датировка, основанная на явно ошибочном сообщении Хоренского, конечно, совершенно неприемлема. Тем не менее, указания Уварова на одинаковую технику сооружения обоих памятников заслуживают сугубого внимания.

Согласно нашим вышеприведенным разъяснениям можно считать вполне вероятным, что в Армавире, называвшемся раньше Аргиштихинили и ставшем резиденцией Ервандидского царства, могли быть реставрированы или вновь построены стены крепости и в 3-ем веке до нашей эры. Указание Никольского,[2] что эти стены имели теску и рустовку урартских построек, не может служить помехой нашему предположению, так как строительная техника Ервандидской эпохи, как было отмечено выше, была продолжением и развитием техники урартского времени.

Этот вопрос нуждается, конечно, в специальном обследовании со стороны археологов и архитекторов, которые одновременно должны также выяснить, применялось ли прикрепление кладки железными скобами, обычное в Ервандидской Армении, также и в Урарту.

Надо отметить, что неправильная датировка архитектурных памятников Ервандидской эпохи привело к неправильным выводам также и К. В. Тревер.

В своей рецензии по поводу книги Пиотровского

---

[1] См. Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 73—74. Ср. А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира. Протоколы Подготовительного Комитета V Арх. съезда в Тифлисе, Москва, 1882, стр. 443 и 444.

[2] См. М. В. Никольский, Материалы по археологии Кавказа, V, стр. 57.

Digitized by Google

„История и культура Урарту" Тревер ставит очень интересный вопрос о генетической связи между архитектурой урартского храма в Мусасире и архитектурой храма в Гарни.

„И тут и там,—указывает она,[1]—здание построено по одному и тому же общему плану: храм с двускатной крышей, фронтон которого поддерживается круглыми в сечении столбами или колоннами, и ведущая к храму лестница".

К. В. Тревер полагает, что храм Гарни, имеющий существенные признаки урартских храмов, представляет собою явление уже вторичное, вернувшееся в Армению через посредство Рима.

Мне кажется, что и эта проблема получает теперь совершенно новое освещение. Если указание К. В. Тревер об урартийском плане гарнийского храма подтвердится, то придется допустить, что и это существенное сходство, как и вышеотмеченная строительная техника, Ервандидской Арменией были унаследованы от урартийцев.

10. Подлежит пересмотру, по моему мнению, также вопрос об огромных базальтовых камнях, найденных в Ани, которые, подобно аналогичным камням Ервандашата, Армавира и Гарни, имеют углубления для прикрепления металлических скоб. Эти кубы-камни подробно упомянуты и описаны Н. Я. Марром в его капитальной работе „Ани".[2] Они сохранились, как полагает Марр, с эпохи Урартского царства.

„Только одна деталь в отделке,—пишет Марр,—именно углубления, так называемые ласточкины хвосты, несомненно, служившие для скрепления кладки металлом, могли бы внушить мысль, не пользовались ли тем же архаичным материалом еще аршакидские ар-

[1] См. Известия Академии Наук СССР—серия истории и философии, т. II, № 2, Москва, 1945, стр. 120.

[2] См. Н. Я. Марр, Ани, Ленинград—Москва. 1934, стр. 15 и 49.

Digitized by Google

мянские цари раньше для возведения крепостных стен. Способ такого цементирования кубов-камней в Армении наблюден пока в раскопанном в Гарни языческом храме 2-го или 3-го в., т. е. эпохи древнего армянского царства. Для доследования вопроса надлежит привлечь и напластования различных позднейших эпох и в крепостных стенах Ванской скалы, халдской, если не урартской, постройки".[1]

Как видно из приведенной цитаты, Марр, относивший храм Гарни ко 2-му или 3-му вв. нашей эры, предполагал, что вышеозначенные камни, урартской, вероятно, эпохи, продолжали существовать также и в эпоху армянских Аршакидов.

Однако, Тораманяном, обратившим также внимание на эти же камни, были высказаны различные предположения. Он относил эти камни к докамсараканской эпохе или же к 4-му веку нашей эры, а в своих более поздних трудах—к 6—7 вв. нашей эры.[2]

Я думаю, что новые выводы настоящего иссследования об архитектурных памятниках Ервандашата, Ервандакерта, Армавира и Гарни проливают свет и на кубы-камни со следами металлических скоб, найденные в Ани. Эта особая техника сооружения стен, как было указано выше, повидимому, должна быть отнесена к Ервандидской эпохе, т. е. к 3-му веку или началу 2-го века до нашей эры.

Хотя и в Урартском царстве массивные циклопические стены из тесаных камней были распространенным видом строительства, однако, в урартских постройках кладка стен производилась, насколько мне известно, без скрепления металлическими скобами.

Можно надеяться, что окончательное решение этого вопроса дадут археологи, основываясь на новом обследовании памятников урартской и ервандидской эпох.

11. Полученные нами новые выводы об археологиче-

[1] Там же, стр. 49.

[2] См. Материалы, стр. 146 и 331.

Digitized by Google

ских памятниках Ервандидской Армении дают возможность предположить, что кроме Ервандашата, Ервандакерта и Армавира укрепленными центрами Ервандидской эпохи были также Гарни и Ани. Возможно, конечно, что вещественные памятники Ервандидской культуры будут найдены и в других местах.

Означенная культура, неправильно датированная археологами, как мы видели, представляет исключительный интерес. Поэтому я считаю нелишним привести вкратце наиболее важные сведения об Ервандидской Армении, известные нам из свидетельств античных авторов.

В первом томе моего „Критического обзора истории армянского народа" было уже подробно упомянуто, что наследственная власть династии Ервандидов, или Оронтидов, постепенно упрочилась в большей части исторической Армении в эпоху владычества Ахеменидской Персии. Как известно, во время отступления Ксенофонта и Десяти тысяч греков через Армению к Черному морю (в 401—400 г. до н. э.) сатрапом Армении был Оронт—Ерванд, потомок Гидарна.

Ервандиды продолжали властвовать в Великой, или Большой, Армении также и после завоевания Персии Александром Македонским. В Селевкидскую эпоху эта династия, породнившаяся и ассимилировавшаяся с местной знатью, заняла в третьем веке до нашей эры Айраратскую равнину и резиденциями их царства стали здесь сначала Армавир, а затем Ервандашат. Последним царем этой династии, властвовавшей в Армении около трех столетий, был Ерванд Последний, который в начале 2-го века до нашей эры был свергнут Артаксием I, основателем династии Артаксиадов.[1]

В названной моей работе было также указано, что Ервандидское царство, очевидно, есть то Айраратское царство, о котором сохранились смутные воспоминания в Истории Моисея Хоренского.

Согласно свидетельствам Хоренского и Иоанна Като-

[1] См. мою работу „Критический обзор истории армянского народа", Ереван, 1944, т. 1, стр. 64, 97, 104 и 126.

Digitized by Google

ликоса,[1] сын и преемник Хайка, Арменак, после смерти отца отправился на северо-восток, занял там Айраратскую равнину и, поселившись у подошвы высокой горы, назвал последнюю по своему имени Арагац, а свои новые владения—Арагацотн.

Сын и преемник Арменака, Арамаис, строит себе жилище в этой же равнине, на берегу реки Ерасха, и называет его по своему имени Армавир.

Сын Арамаиса, Амасия, поселился также в Армавире, ставшем резиденцией Хайкидской династии. У него было три сына—Гегам, Парох и Цолак. Оставив Гегама в Армавире, Амасия отправляется к горам Масис и строит там два местожительства: одно на востоке, близ истоков ключей, бьющих у подошвы горы, а другое—на западе от этого места, на расстоянии полуторадневной большой ходьбы мужа-пешехода.[2] Эти местожительства он отдает своим двум сыновьям—Пароху и Цолаку, которые, поселившись там, назвали те места своими именами—Парахот и Цолакерт.

Следуя примеру отца, также и Гегам оставляет в Армавире своего сына Хармая, а сам отправляется к северо-восточным окраинам другой горы и там, на берегу озера, строит новое местожительство, которое называет своим именем Гегаркуни. Оттуда он спускается на равнину, строит в небольшом неприступном ущелье усадьбу и называет ее своим именем Гегами, что впоследствии по имени его внука Гарника назывался Гарни.

После Хармая, сына Гегама, властвовали в Армавире его сын и внуки—Арам, Арай Прекрасный, Арай, Анушаван и преемники последнего. Этот Анушаван, как сообщает Хоренский, был прозван Сос'ом („платан"), так как он был посвящен платанам Арменака в Армавире. По шелесту листьев этих деревьев и колебаниям их в земле хайкидов совершались гадания.

---

[1] Хоренский, I. 12 и 20 и Иоанн Католикос, изд. 1912 г., стр. 16–19.

[2] См. мою работу „Главные пути древней Армении", Ереван, 1936, стр. 29—30 и сл.

Digitized by Google

Приведенные свидетельства Хоренского о переселении и расселении Арменака и его потомства в Айрарате многие из арменоведов считают измышлениями, лишенными исторического значения. Эта точка зрения считается теперь неприемлемой.

Хотя в приведенных свидетельствах Хоренского генеалогия армянских родоначальников Хайкидов, большею частью, составлена искусственно, однако, как теперь выяснено, эти свидетельства носят в своей основе народно-эпический характер и в них сохранились смутные воспоминания о размножении и расселении в Айраратской равнине предков армянского народа.

Мои недавние труды и, в частности, мое исследование „Армавирские греческие надписи в новом освещении", в свою очередь подтверждают, что Армавир был в Айрарате древнейшей столицей Армении. И вполне вероятно, что в ней, в храме Аполлона и Артемиды, могли быть предметом гадания шелест и колебания листьев священных платанов, как об этом свидетельствует Моисей Хоренский.

У отца армянской истории, несомненно, спорна и ошибочна генеалогия Хайкидов, искусственно составленная им в соответствии с родословными рядами родоначальников евреев и халдеев и мидийских царей. Однако, вышеприведенные его сообщения о родоначальнике армянского народа Арменаке и его преемниках, как не трудно догадаться, должны быть отнесены к событиям 3-го века до нашей эры, т. е. к той эпохе, когда под верховенством Ервандидов была впервые занята и заселена предками армян Айраратская равнина и Армавир стал здесь резиденцией Ервандидского царства.

Это заключение наше о тождестве Хайкидов, господствовавших в Армавире, с Ервандидами, важно и крайне любопытно. Если предположение наше о народно-эпической основе вышеизложенных сообщений Хоренского правильно, то мы можем, основываясь на них, сделать и другие выводы.

Как мы видели, Хоренский определенно свидетель-

Digitized by Google

ствует, что в Айрарате предками Арменака были основаны, кроме Армавира, также Гарни, Цолакерт и Парахот. Мне кажется, что и эта часть сообщения Хоренского имеет историческое основание. И, действительно, подтверждением правильности этого сообщения может теперь служить новая наша концепция о постройке крепости и храма Гарни в эпоху Ервандидов, именуемых в Истории Хоренского Хайкидами.

Сообщаемые Хоренским сведения ценны, кромо того, и с другой точки зрения. Как мы предположили выше, архитектурные памятники Ервандашата, Ервандакерта и Гарни, отчасти и Армавира и Ани, должны быть отнесены к раннему периоду архитектуры древней Армении, к эпохе царствования Ервандидов. Следует отметить, что, имея в виду сообщения Хоренского, можно также предположить, что, вероятно, к этой же эпохе восходят и архитектурные памятники Цолакерта и Парахота, местоположение которых было подробно выяснено в моем исследовании „Главные пути древней Армении".[1]

Для окончательного выяснения и этого вопроса, необходимо, несомненно, произвести археологические изыскания на месте, отправив туда специальную экспедицию.

12. Вышеуказанные памятники эпохи Ервандидов, или же Хайкидов по Моисею Хоренскому, как было сказано выше, являются наиболее ранними архитектурными остатками древнеармянской культуры и имеют исключительно важное значение.

Полученные нами новые выводы об этих памятниках, как я надеюсь, будут служить стимулом для более тщательного изучения древнейшего периода армянской архитектуры и понудят археологов и архитекторов-искусствоведов подвергнуть пересмотру укоренившиеся ошибочные мнения об архитектуре Ервандидской эпохи.

Среди рассмотренных нами памятников представляет

[1] Ереван, 1936, стр. 23—31.

Digitized by Google

исключительную ценность античный храм Гарни, который, согласно новым данным настоящего исследования, имеет характерные особенности эллинистических храмов, своими корнями уходит в урартскую эпоху и имеет несомненную связь с строительной техникой Урарту.

Это, несомненно, единственный во всем Советском Союзе архитектурный памятник эллинистической эпохи. Поэтому этот драгоценный уникум армянский народ должен беречь с особой заботой. И можно, конечно, надеяться, что учреждения Советской Армении примут реальные меры надлежащей охраны памятника и предложат компетентным архитекторам-искусствоведам дать научную и точную реконструкцию храма.

Подписано к печати 16/VII 1946 г., объем 3¾ п/л, в п. л. 38400 п. знак; ВФ 10935. Заказ № 532, тираж 3000.

Типография АН Арм. ССР, Ереван, ул. Абовян, 104.

Digitized by Google

архи-
ССТВО-

Digitized by Google